

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O
TONGA

FIKA	3
'AHO	Mōnite, 5 Mā'asi 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua
Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Semisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Faka Fonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō
Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Lord Ma'afu
Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2,

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3
Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 3/2018
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

2018

'Aho Monite 5 'o Ma'asi,

10.00am

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Fakamatala Fakama'ala'ala mei he Pule'anga Fekau'aki mo e Saikolone Fakatalopiki ko Gita – Ngaahi Maumau, Ngaahi Ngaue 'oku Fakahoko, mo e Ngaahi Tokoni Kuo Ma'u 'e he Pule'anga mei he Ngaahi Pule'anga Muli mo e Ngaahi Hoa Ngaue Mei Muli
Fika 05	:	<u>NGAAHI TU'UTU'UNI:</u> 5.1 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 1/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Pule'i 'o e Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāué 2016 5.2 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 2/2018: Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli 2016 5.3 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 3/2018: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahī 2016 5.4 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 4/2018: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2016 5.5 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 5/2018: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2016 5.6 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 6/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu)(Ngaahi Totongi) ki he Ngaahi Ngāue ki he Mo'uí 2016 5.7 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 7/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2016 5.8 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 8/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017 5.9 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 9/2018: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2017

		<p>5.10 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 10/2018: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Tukahau Pa'anga Hu Mai 2017</p> <p>5.11 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 11/2018: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2017</p> <p>5.12 Ngaahi Tu'utu'uni Fika 12/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he 'Inasi Fakapule'anga Fetongi Pa'anga Muli 2017</p>
Fika 06	:	<p><u>LIPOOTI KOMITI:</u></p> <p>6.1 Lipooti Fika 1/2018: Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita</p>
Fika 07	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 08	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fakahokohoko	5
Fale Alea ‘o Tonga	8
Me’a ‘Eiki Sea.....	8
Fakafuakava’i ongo Mēmipa Fale Alea.....	8
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
Tohi ki he fakamatala fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo Saikolone <i>Gita</i> ,.....	10
Fakamatala fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo Saikolone <i>ita</i>	11
Ngaahi Maumau ne hoko.....	13
Ngaahi fokotu'utu'u fakangāue.....	13
Ko e ngaahi ngāue kuo fakahoko	13
Ngaahi Tokoni mei he Ngaahi Hoa Ngāue mei Muli.....	15
Ngaahi Ngāue Hoko Mai	15
Tokanga ke ta’ota’ofi mafola mahaki tengi.....	16
Tokoni fale’i fakaakeake kakai ne uesia fakaeloto he mole nau koloa	16
Sekitoa Ngoue	16
Fehu’ia founga vahevahe \$ tokoni kihe ngaahi fale ne haea pe maumau	17
Tokanga ke fakamālō’ia tokoni fai ngaahi siasi hili ange afā <i>Gita</i>	18
Tokanga ki hano tokoni’i maumau e sekitoa ngoue.....	18
Tokanga ke tokangaekina maumau e vaka ‘a e ongo Niua he afā	19
Fiema’u Pule’anga ke tonu fokotu’utu’u he kamata’anga ki he tokoni afā.....	20
Fehu’ia taimi fiema’u ke tatali kakai ki he tokoni mei he \$ tokoni fakavavevave	20
Fakamahino ‘uluaki ngāue Pule’anga ki he malu & hao e kakai	21
Fakamahino taumu’a Kupu 32 Lao Fakavavevave	21
Fakamahino ka ‘ikai lava Pule’anga fokotu’utu’u ngāue tokoni pea tukumai ki ha Kōmiti e Fale Alea	22
Tokanga ki he founga ‘e vahevaheáki e tokoni mo e taimi ‘e fai ai tokoni.....	23
Fokotu’u toloi alea’i līpooti afa kae ‘omai fakamatala \$ he taimi ne veteki ai Fale Alea...	24
Fetōkehekehe’aki he faka’uhinga’i Kupu 53 e Konisitūtone	25
Tu’utu’uni Sea Fale Alea fekau’aki mo e Kupu 53.....	26
Faka’uhinga Vava’u 15 he Kupu 53 Konisitūtone.....	26
Fokotu’u ke tukuhifo Kōmiti Kakato e Līpooti <i>MEIDECC</i> ki he afā <i>Gita</i>	29
Kole Pule’anga tukuange nau faingamalie fai e ngāue tokoni hili ange <i>Gita</i>	29
Fakamālō’ia ngāue ‘a e Pule’anga hili ange e afā.....	30

Tokanga ki he tokoni he tafa'aki 'o e ako	30
Ngaahi maumau he ngaahi 'apiako 'i 'Eua.....	31
Kole ke 'ave ngāue monomono ki he ngaahi 'apiako siasi ke fai he siasi ke vave.....	31
Fokotu'u ngaue'aki tukuhau ki he sipoti ki he ngaahi tokoni ke fakaakeake vave 'aki e fonua	31
Kole ke to'o tukuhau ki he moa	32
Fakamālo'ia ngāue Pule'anga	34
Tokanga ki he tuai ngāue hili koi a 'i ai pe \$ tokoni Pule'anga.....	36
Tokanga ki he 'ikai kau ongo lautohi 'I Tongatapu 3 he Līpooti <i>MEIDECC</i>	36
Kole ha tokoni tangike vai ki he lautohi pule'anga Fasi & ngaahi 'api uesia he afā	37
Tokanga ke vave tokoni ki he mahu fakame'atokoni e fonua	37
Tapou ke fai ngaahi langa 'o fakatatau mo e Tu'utu'uni ki he langa.....	38
Tokanga lahi Pule'anga ke fakaakeake tafa'aki ki he ako & ngoue	39
Fakamālō'ia tokoni ngaahi siasi ki he ngaue'aki nau ngaahi holo.....	40
Fakama'ala'ala ki he ngaahi tokoni mei he 21 miliona tokoni	41
'UHINGA ki he hiki fakamole fakafuofua afā ki he 64 miliona	41
Tokoni \$10 miliona ki he tafa'aki 'o e ako.....	42
Tokoni pē na'e fakakau lisi kau ako ki he ngaahi kōmiti ngāue Pule'anga.....	42
Tu'unga mateuteu ngaahi kōmiti he hoko mai ha fakatamaki he kaha'u.....	43
Fakahā Pule'anga lahi pa'anga tokoni fakavavevave & ke fakahū mai fakamatala pa'anga hili veteki Fale Alea.....	44
Kole ke fakaivia sekitoa ngoue	46
Kole ki ha tokoni ma'a 'Atatā mo 'Eu'eiki	48
Tapou ke ngaahi fakavavevave maumau ngaahi 'apiako	49
Kole ke fakakau maumau Lautohi Pule'anga Fasi he ngaahi maumau mo e līpooti Pule'anga	50
Tokanga ki he faikehekehe 64 miliona mo e 44 miliona fakamole ngaahi kōmiti ngāue afā	51
Tali Pule'anga ki he kehekehe 'a e fika 40 mo e 64 miliona.....	52
Kole ke vave tokoni ke langa ngaahi 'apiako e siasi.....	53
Kole ki ha talaófa Pule'anga ke ako ta'etotongi ta'u 1 ngaahi ako Pule'anga & siasi.....	53
Fokotu'u ki ha fengāue'aki fakataha ke tokoni'i fakaakeake e fonua.....	54
Polokalama tokangaekina ma'a mo malu ngaahi ma'u'anga vai.....	56
Kole ke toloi Fale Alea ki he 'aho Tu'apulelulu.....	60
Fokotu'u ke lele pe Fale he Tūsīte kae toki mālōlō efiāfi	61
Fokotu'u ke 'i ai ha taimi ke fakataha ai Hou'eiki Mēmīpa mo e Palēmīa Nu'usila.....	61

Kole ke lele 'a e Fale he 'oku toki tau po'uli mai Palēmia Nu'usila	62
Fokotu'u hoko atu ki he 6 pe mālōlō toki hoko atu 6 pea toloi ai ki he Tu'apulelulu	62
Poupou'i fokotu'u mei he Pule'anga ke toloi Fale ki he Tu'apulelulu	63
Kelesi	64
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	65

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 5 Mā’asi 2018

Taimi: 1000 –

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Fakafofonga Hou’eiki Nōpele 'o Vava'u, tataki mai 'etau lotu.

Lord Tu'i'āfitu: Mālō. Kamata'aki 'etau lotu fakafeta'i hangē ko ia ko e unga 'o e ngāue fakafeta'i hono fakatapui e tu'unga fo'ou 'o e Falea Alea 'o Tongá. Kamata'aki 'a e Himi 603, "Ko e tuku hoku loto".

(Ne fakahoko ai pe 'e he 'Eiki Fakafofonga Nōpele Vava'u 'a e lotu kamata 'a e Falea Alea ki he 'aho ni.)

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Mālō. Fakafofonga Hou’eiki Nōpele 'o Vava'u hono tataki mai 'a 'etau lotu 'i he pongipongi ni. Hou’eiki, kimu'a pea tau hoko atú, kole atu ki he Kalaké ke tau kamata mei he Fika 2 'etau 'Asenitá, 'a ia ko e fakafuakava'i e Hou’eiki Mēmipa na'e te'eki ai ke fakafuakava'í. Mou mea'i pē kuo foki mai 'etau 'Eiki Minisitā Pa'angá, pea kuo me'a heni pea mo e Fakafofonga Hou’eiki Nōpele 'o Vava'u. Kalake.

Fakafuakava’i ongo Mēmipa Fale Alea

Lord Tu'i'āfitu: 'Oku ou fuakava ni 'i he 'ao 'o e 'Otua, te u talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afió ko Tupou 6 ko e Tu'i totonu 'o Tonga. Pea te u tauhi mā'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitūtone 'o e Pule'anga 'o Tongá. Pea fai totonu mo mā'oni'oni 'a e lākanga mo e ngāue 'o e Fale Aleá. Ko au. Tu'i'āfitu.

‘Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ou fuakava ni 'i he 'ao 'o e 'Otua, te u talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afió ko Tupou 6 ko e Tu'i totonu 'o Tonga. Pea te u tauhi mā'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitūtone 'o e Pule'anga 'o Tongá. Pea fai totonu mo mā'oni'oni 'a e lakanga mo e ngāue 'o e Fale Alea. Ko au. Pōhiva Tu'i'onetoa.

'Oku ou fuakava ni 'i he 'ao 'o e 'Otua, te u fai talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afió ko Tupou 6 ko e Tu'i totonu 'o Tonga. Pea te u tauhi mā'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitūtone 'o e Pule'anga 'o Tongá. Pea fai 'a e ngāué 'i he'eku potungāué ki he ngata'anga 'o 'eku mafaí, koe'uhí ki he lelei 'a e Tu'í mo e Pule'anga ni. Ko au Pōhiva Tu'i'onetoa.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu Hou’eiki. Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa e Falé.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisita mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele kae ‘uma’ā Hou’eiki Fakafofonga Kakai kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui ‘a e Fale ki he pongipongi ni ‘aho 8 ‘o Mā’asi 2018.

(Na’e fakahoko leva heni e taliui e Hou’eiki Mēmipa)

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Mālō Kalake. Tapu mo e 'Afio e 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga. Tapu mo e Hau e 'Otu Tonga, Kingi Tupou 6. Tapu mo e Kuini, Nanasipau'u. Tapu mo Pilinisi Ata mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisita 'ao e Kapineti. Tapu mo e kau Fakafofonga e Hou'eiki Nōpelé pea mo e kau Fakafofonga 'o e Kakaí.

'Oku tau fakafeta'i kotoa ki he 'Otua Mafimafi ko e taulama hao pea tau a'usia 'a e 'aho fakahisitōlia mo fakakoloa ko ení. Kuo tau sītu'a foki mei he Saikolone ko *Gita*, pea 'oku tau fakamālō pē 'oku kei malu 'a e 'Ene 'Afio kae 'uma'ā e Hou'eiki mo e kakai 'o e fonua. Pea na'e 'ikai foki ha mo'ui ne mole. Ko e maumau lahi foki na'e tofanga ai 'a e fonuá, he na'e maumau 'a e ngaahi 'api nofo'anga, ngaahi ako'anga, ngaahi ngāue'anga, ngaahi fua e ngoué, pea motuhia mo maumau 'a e 'uhilá, pehē foki ki he vai. 'Oku tau fakamālō ko e ngaahi tokoni ki he fakaakeake hili 'a e saikolone mei hotau kakai Tonga 'i tu'apule'angá, ngaahi Pule'anga Mulí, hoa ngāue tokoni, kautaha fakavahefonua mo e kautaha 'ikai fakapule'angá. Kau atu ki ai mo e ngāue 'osikiavelenga 'a e 'Ofisi Fakafonua ki he Pule'i 'o e Me'a Fakafokifā, pe ko ia 'oku 'iloa 'i hono fakanounou ko e *NEMO*, mo e ngaahi Potungāue kotoa 'a e Pule'anga, Kolosi Kula, Kalitasi, Lōtali, kau polisi, kau tau 'a 'Ene 'Afio, Kautaha 'Uhila, ongo kautaha fetu'utaki, ngaahi Pangikē Fakakomēsiale kae pehē foki ki he ngaahi siasí. 'Oku tau fakamālō'ia foki 'i he anga'ofa mo e fie tokoni 'a e kakai kehekehe 'i he komiunitī, 'i he taimi 'o e faingata'á.

Hangē ko ia kuo mou mea'í, na'e kau 'i he ngaahi maumau 'i he Saikolone ko *Gita* 'a e monuka e Fale Fakataha'anga 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'A ia na'e fa'u ai 'a e Ngaahi Lao 'o e fonua ni talu mei he ta'u 1892. Na'e fakapaasi foki 'i he Fale ko iá 'a e Ngaahi Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 'o e 1875, Lao Kelekele 'o e 1927, kae pehē foki ki he Ngaahi Lao 'o e Fakalelei Fakapolitikale Fakahisitōlia 'o e 2010. Neongo ko e pole lahi kiate kitautolu 'a e langa 'o e ngaahi maumau mo e fakamasiva 'o e Saikolone ko *Gita*, ka 'oku mahu'inga ke hoko atu 'a e ngāue 'a e Fale Aleá ma'a e kakai 'o e fonua. Na'e pau leva ke kumi ha feitu'u fakataimi 'oku fe'unga mo e fiema'u 'a e ngaahi ngāue anga maheni 'o e Fale Aleá 'o Tonga.

Na'e fai foki 'a e fengāue'aki vāofi mo e Pule'anga, pea fakapapau'i 'a 'etau hiki mai ki he Senitā Fakafonua 'o Tonga. Makatu'unga 'i hono tuhu'í pau 'e he kupu 38 'o e Konisitūtone 'a ia 'oku pehē, "Kuo pau ke fakataha ma'u pē 'a e Fale Aleá 'i Nuku'alofa, pea 'e tapu 'aupito ke nau fakataha 'i ha potu kehe, ngata pē 'i ha taimi tau". Na'e fai ai 'a e fengāue'aki mo e Potungāue Fonua ki hono liliu 'a e ngatangata'anga 'o Nuku'alofa 'o fakatatau, 'o fakakau atu 'a e konga kelekele 'oku tu'u ai 'a e Senitā Fakafonua 'o Tonga, 'i he 'ēlia 'o Nuku'alofa.

'Oku ou fakamālō'ia 'a e lotu ne tataki 'e he kau taki lotu 'o e fonua 'i he pongipongi ni, 'o tāpuaki'i 'a e Fale Fakataha'anga Fakataimi ko 'eni 'o e Fale Alea 'o Tonga, pea mo 'enau lotua 'etau ngāue. 'Oku matu'aki hounga foki kiate au 'a e tokoni fakahangatonu ki he Fale Aleá mei he Pule'anga Tonga, pehē foki ki he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia, Polokalama Fakalakalaka 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha, Fale Alea 'o *South Australia*. 'A ia ko hotau hoa ngāue faka-Fale Alea, Fale Alea 'o *Queensland*, Fale Alea 'o *Western Australia*, Fale Alea 'o *Victoria*, Fale Alea 'o Fisi, mo e Fale Alea 'o Nu'usila. Kuo 'osi fakaa'u mai foki mo e pōpoaki mo e lotu fie tokoni mei he Sino Fengaue'aki 'a e Ngaahi Fale Aleá pē ko e *Inter Parliamentary Union*, Kautaha Faka-Fale Alea 'a e Ngaahi Fonua Kominiueli, *CPA*, kae pehē foki ki he Kautaha Fakavahefonua 'o e Hou'eiki Sea mo e Kau Kalake 'a e Ngaahi Fale Alea 'i he Pasifikí. 'Oku

ou fie fakatokanga'i foki mo e kau ngāue kotoa pē na'a nau fakahoko fatongia 'aho mo e po'uli kae lava ke hokohoko lelei atu 'a e ngāue ni.

Hou'eiki, 'oku fie faka'osi 'eku fakahoha'a, 'aki 'eku fakahoko atu, ne lolotonga 'etau fekuki mo e ngaahi faingata'a 'o e Saikolone ko *Gita*, kuo 'ahia 'e he mafimafi 'o e 'Otuá 'a e 'Ofisi 'o e Fale Alea, 'o ne to'o atu 'a e si'i taha 'o e kau ngāue 'o e Fale Aleá ko Pauliasi Fa'anunu Kienga lolotonga 'ene hoko ko e tamaio'eiki fai fatongia ma'a e Fale Alea 'o Tongá. Na'e pekia 'a Pauliasi Fa'anunu Kienga 'i he 'aho 15 'o Fepueli, 2018. 'I he hili ia 'ene fai fatongia ma'a e 'Ofisi 'o e Fale Alea 'i he ta'u 'e 23. 'Oku ou kole atu Hou'eiki ke tau fakahoko ha faka'apa'apa ki he tokotaha ni 'aki 'etau fakalongolongo miniti 'e taha. Fakamālō atu Hou'eiki.

Ko 'etau 'asenitá eni 'oku 'osi tufa atu ke mou me'a ki ai. Ka kimu'a pea tau hoko atu, ko u kole pē Hou'eiki, fakamanatu atu 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue hotau Falé. Ko u kole atu pē ke tau tauhi 'etau taimi, tauhi e melinó, mou lea mokomoko pea mou nofo ma'u pē ki he'etau 'asenita 'oku hā atu 'i mu'á. Koe'uhí na'e ki'i tōmui 'etau kamata, kole atu ke tau ke tau toki *break* he 'osi kuata, kae toki hoko atu 'etau ngāue 'i he haafe.

Hou'eiki, ko e Fika 5 'etau 'asenita ko e fakamatala fakama'ala'ala mei he Pule'anga fekau'aki mo e Saikolone Fakatalopika ko *Gita*, ngaahi maumau, ngaahi ngāue 'oku fakahoko mo e ngaahi tokoni kuo ma'u 'e he Pule'angá mei he Ngaahi Pule'anga Mulí mo e Ngaahi Hoa Ngāue mei Mulí. Ko e tohi ko ení kuo 'osi tufa atu 'i he kau Kalaké, pea kimu'a pea tuku ha faingamālie ki he 'Eiki Minisitā e Potungāue ko ení, kole atu ki he Kalake ke ne lau e tohi fakahū maí.

Tohi ki he fakamatala fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo Saikolone *Gita*,

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato 'o e Falé kae 'atā ke lau atu 'a e tohi 'oku 'i he 'ulu'i tohi e Potungāue 'a e *MEIDECC*. 'Oku faka'aho ki he 'aho 4 'o Mā'asi 2018. Fakatu'asila kia

Lord Fakafanua
'Eiki Sea Fale Alea
'Ofisi e Fale Alea,
NUKU'ALOFA

'Eiki Sea,

Fekau'aki mo e 'asenita ki he fakataha Fale Alea 'o e 'aho Mōnite 5 'o Ma'asi 2018. Fakatatau ki ho'o tohi he 'aho 2 'o Mā'asi 2018 ki he 'Eiki Palēmia, 'oku ou faka'apa'apa ke fakahu atu 'a e fakamatala fakama'ala'ala mei he Pule'anga fekau'aki mo e saikolone fakatalopiki ko *Gita* 'o fakatatau mo e 'asenita fika 5 ki he fakataha Fale Alea 'oku hā atu 'i 'olunga

Faka'apa'apa atu

Poasi Mataele Tei
'Eiki Minisita ki he ue *MEIDECC*

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō, me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakamatala fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo Saikolone ita

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he 'afio 'a e 'Otua Mafimafi. Tapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Pea 'oku ou kole ke u hūfanga atu 'i he fakatapu kakato kuo aofaki 'e he Feitu'u na, kamata'anga 'o e Fale Alea 'i he 'aho ni, kae 'atā mo e motu'a ni ke fakahoko atu 'a e līpooti fekau'aki pea mo e matangi Saikolone ko *Gita*, fakataha mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi tokoni kuo lava 'o ma'u maí. Pea mo e ngaahi ngāue 'oku lolotonga fakahoko pea 'oku palani ke fakahoko 'aki e ngaahi tokoni ko ení. Mou me'a pē ki he ki'i pepa na'e 'oatú ki he, ko e līpooti ia, to'oto'o me'a lalahi ia e ngaahi līpooti 'a e tu'unga 'o e ngāue 'oku tau a'u ki ai 'i he 'aho ni. Pea 'oku 'oatu fakataha 'i he līpooti ko ení 'a e tatau 'o e ngaahi Palani Ngāue Fakavavevave pē ko e *Response Plan* pea mo e Līpooti Tu'unga 'o e Ngāue, *Situation Report*, 'a ē na'e kamata'aki, Fika 1 pea mo e fakamuimui tahá ko hono 11. Mou fakatokanga'i pē Hou'eiki 'oku feliuliuaiki pē 'a e līpooti ko ení he 'aho kotoa makatu'unga 'i he ngaahi ngāue kuo fakahokó. Pea na'e fakahoko atu 'a e ngaahi tatau 'i he lea, pea 'oku 'oatu pē 'a e ngaahi tatau ko ení 'i he lea fakapapālangi. Koe'uhi ko e ngaahi līpooti ni 'oku mau vahevahe ia fakahili 'aho pea mo e kau hoa ngāue 'o e Pule'angá pea pehē ki he ngaahi tokoni, nautolu 'oku tokoni mei he ngaahi Pule'anga mulí.

Sea na'e 'osi fakatokanga'i pē pea mo muimui'i mei he ngaahi fakamatala 'ea 'o e uike kimu'a pea tō 'a e Saikolone, 'oku 'i ai e 'alotāmaki 'oku fou mai mei Solomone ki Fisi. Na'e to e fakahoko mai 'e fou hake 'a e 'alotamaki 'i Ha'amoá, pea 'e hiki 'a e mālohi ki he afā lēvolo 2 pē ko e *category 2*. Pea na'e fakafuofua ai pē hange hangē 'e takai mai e afā 'o hifo mai 'i Niue pea 'e fou mai 'i Tonga ni 'o fe'unga tonu pea mo Tongatapu mo 'Eua. 'I he 'aho Tokonaki 10 'o Fepueli, 2018, na'e tuku mai leva e fakatokanga mei he Potungāue Fakamatala 'Ea 'a Tonga, ko e afā ko ení 'a ia kuo 'osi fakahingoa he taimi ko ia ko e Saikolone Fakatalopiki ko *Gita*. Ngalingali 'e a'u mai ki Tonga ni pea mo 'Eua he 'aho Monite pē ko e Tusite 'o e uike 'e taha, 'i ha mālohi ko e lēvolo 4 pē ko e *category 4*. 'A ia ko e fika 2 pē eni ki he mālohi taha 'o e saikolone ko e lēvolo 5 pē ko e *category 5*.

Fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Laó, na'e fokotu'u leva pē *activate* 'a e senitā ki he ngaahi fakatokanga 'o ha saikolone fakatalopiki 'i he fakamatala 'eá 'i he 'Ofisi ko ia 'o e Fakamatala 'Ea 'i mala'e vakapuna 'i Fu'amotu, 'i he 11 po'uli 'i he po'uli hifo pē 'a e 'aho Tokonaki 10 'o Fepueli, 2018. Na'e malava ke tuku mai 'a e ngaahi fakatokanga matangi mo e fakamatala 'ea 'e 17, hongofulu mā fitu, pea mei he senitā ko ení 'o a'u ki he tō mai 'a e saikoloné. Tupu mei he ngaahi fakatokanga ko ení na'e fokotu'u leva pē *activate* ai e Senitā Ngāue Fakafonua ki he Me'a Fakafokifa, pē ko e *National Emergency Coordination Center*, 'i honau 'ulu'i 'ofisi pē ko ia 'o e MEIDECC 'i he hengihengi Sāpate 'aho 11 'o Fepueli, 2018. Na'e ui leva e 'uluaki fakataha e komiti ki he me'a fakafokifa, *National Emergency Management Committee*, 'i he 2 efiafi 'o e 'aho tatau pē, 'aho Sāpate 11 'o Fepueli, 'i he vakai 'a e kōmiti, na'e to e fiema'u ke fakahoko ha fakataha hono 2. Na'e to e ui mo e fakataha fakavavevave 'i he 8 efiafi 'o e 'aho tatau pē ke vakai'i fakalelei 'a e ngaahi fakamatala ke lava ke makautu'unga lelei hono fokotu'u ki he 'Eiki Palēmia ke fakahā ha tu'unga fakafokifā pē ko e *Declare State of Emergency* ke tokoni ki ha ngaahi maumau 'e fakahoko 'e he afā. Ko e fakataha ko eni na'e fakahoko he 'aho Sāpate Sea na'e kole pē ki he kau polisi ke takai mu'a 'a e kau polisi he ngaahi kolo ke to e fakatokanga ki he kau 'ofisakolo kae 'uma'a e kau taki lotu, ko e afā ko eni 'oku 'amanaki ke

hoko mai he 'aho Mōnite 'oku 'ikai ko ha afā si'isi'i, ko e afā lahi kae kole ki he kakaí ke nau mateuteu lelei ki ai.

Na'e tali 'a e fokotu'u, na'e tali 'e he fakataha ke fokotu'u 'e he Sea, 'e he Sea 'o e Kōmiti ki he Palēmia Le'ole'ó, 'a ia ko *Hon. Sēmisi Sika* ke fakahā e tu'unga fakafokifa ki Tonga ni pē ko e *Declare e State of Emergency* ki Tonga. He ko e taimi ko ia 'oku 'ikai mahino papau e halanga ia 'o e saikoloné pea 'e fiema'u ke fakahoko lelei ange ngaahi tokoni fakavavevave 'i ha hoko mai 'a e saikolone pea mo ha maumau ki he funga 'o e fonua. Pea ko e *State of Emergency* ko eni pē ko e fakahā e tu'unga fakafokifa ki Tonga ni kotoa, 'oku 'uhinga eni kapau 'e fiemālie 'Eiki Palēmia Le'ole'o kuo hoko pē 'oku hoko, pē 'e ala hoko ha me'a fakafokifā ki he Pule'angá ni, pea 'oku fiema'u ke ngāue'aki 'a e ngaahi mafai ki he me'a fakafokifā ke ta'ofi pē fakasi'isi'i 'a e mole mo'ui, mahaki pē lavea ki he fa'ahinga 'o e tangata, mole pē maumau 'a e koloa pē maumau ki he ātakai 'o fakatatau ki he lao. Na'e fiemālie 'a e 'Eiki Palēmia Le'ole'o, *Hon. Sēmisi Sika* pea fakahā leva 'a e *State of Emergency* pē ko e tu'unga fakafokifa ki he 'Otu Tonga 'o kamata ia mei he 10 pongipongi Mōnite 'aho 12 'o Fepueli 'o ngata ki he 10 pongipongi Mōnite 'aho 12 'o Māasi, 2018. Ko e 'aho Mōnite leva na'e tuku atu ki he kau Hou'eiki Minisita pea mo e kau taki ngāue ke nau sio mo fai honau fakapotopoto taha he tu'utu'uni ki he ngāue'anga, kae ta'ofi 'a e ngaahi ako koe'uhi ke nau ma'u hanau taimi fe'unga 'i honau ngaahi 'api ki he teuteu ki he afā, 'a ia ko e taimi ko eni 'oku mahino 'e hoko mai ia 'i he efiāfi Mōnite ki Tonga ni pea mo 'Eua.

Lolotonga eni na'e fakahoko e ngaahi fale'i mo e talatalaifale 'i he letiō, lele hokohoko, ngaahi kautaha tufaki ongoongo ke mateuteu ange mo fakahoko e ngaahi tukituki angamaheni 'o ka hoko ha saikolone. Pea na'e fakahoko hangatonu foki mo e fetu'utaki ki he kau 'ofisakolo, kau pule fakavahe 'i Tongatapu ni pea pehē ki he tukui motu 'e fiema'u 'a, 'o fakahoko kia kinautolu 'e fiema'u ke fakaongo mai 'a e kakai e tukui kolo ki he ngaahi fakatokanga afā pea fiema'u ke mateuteu e kakai kotoa pē ki he hoko mai 'a *Gita*. Na'e fakahoko lelei 'aupito e ngaahi ngāue ko eni pea na'e mateuteu lelei e ngaahi fāmili 'i he tu'unga malu honau ngaahi nofo'anga mo 'enau ngaahi koloa pē ko 'enau fetukutuku kei taimi ki he ngaahi fale hūfanga pe ko e *evacuation centers* kimu'a pea tō mai 'a e saikolone.

'Oku fakafuofua 'i he Potungāue Fakamatala 'Ea, na'e fou tonu mai e fofonga 'o e saikolone pē uhouhonga 'o e saikolone 'i Fu'amotu mo 'Eua fakafuofua ki he to e kuata ki he 11 ki he to e kuata ki he 12 'i he pō Mōnite 12 'o Fēpueli. 'A ia ko e taimi ko ē na'e mālohi taha ai 'a e saikolone, 'oku fakafuofua ki he 10 po'uli 'o e pō Mōnite 'o a'u ki he 1 pongipongi 'i he hengihengi Tūsīte. Ka na'e kamata foki pē tō takutaku ia pea mei he 7 efiāfi, pea na'e a'u ki he 7 pongipongi 'o e 'aho Tūsīte 'oku kei mālohi pē 'a e matangi. Ko e saikolone lahi taha eni, maumau lahi taha eni kuo 'ahia 'a Tongatapu pea mo 'Eua talu mei he saikolone 'Aisake 'o e 1982. To e mahino mai na'e hao pē 'a e ongo Niua mo Vava'u, ko e 'Otu Motu Ha'apai ko e 'Otu Mu'omu'a pē na'e si'i uestia ai 'a e ngaahi 'akau fua.

Ko e ngaahi ngāue fakavavevave hili 'a e saikolone, na'e mahino neongo 'a e mateuteu 'a e kakai ki he tō mai 'a e saikolone, ka ko e maumau lahi na'e fakahoko 'e he saikolone 'i he vāhenga Tongatapu pea pehē ki 'Eua. Ko 'Eua 'oku 'i ai e kakai fakafuofua ki he 4,900, ko Tongatapu 'oku 'i ai e kakai fakafuofua ki he toko 74,000 na'a nau, 'oku nau 'i Tongatapu lolotonga 'a e saikolone. Na'e kamata ai pē hono fakamā'opo'opo 'e he senitā 'a e ngaahi līpooti mei he ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá, ngaahi kupu fekau'aki 'i hono tokangaekina e fakatamaki mo e Ngaahi Potungāue taautaha, kae 'uma'ā e ngaahi kupu ngāue pē ko e *clusters*, ngaahi komiti ngāue, fa'u 'aki 'a e līpooti ke fakahā ai 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngāue pē ko e *Situation Report* 'a ia 'oku fakapipiki mai ke me'a ki ai ho Fale.

Ngaahi Maumau ne hoko

'Oku kei hokohoko atu pē foki 'a e ngāue ki hono fakamā'opo'opo 'o e lahi mo e maumau na'e fakahoko 'e he saikolone ko *Gita*, ka 'i he ngaahi savea ko eni 'oku mau ma'u 'i he taimi ni 'oku pehē ni 'a e ngaahi fika ki he maumau. Ko e 'api fakakatoa 'e 3,889 na'e uesia pē haea 'i Tongatapu kae mātu'aki holo 'aupito 'a e 'api 'e 813. Ko 'Eua na'e uesia pē haea ai 'a e 'api 'e 324 pea mātu'aki holo 'aupito 'a e 'api 'e nimangofulu mā hiva, 'e 59. Na'e uesia foki 'e he saikolone ngaahi fale 'e ni'ihi e ni'ihi 'o e Potungāue 'a e Pule'angá tatau pē 'i Tongatapu mo 'Eua. Na'e kau ai e, 'a e Fale Alea 'o Tonga, 'Api Polisi 'i Longolongo, 'Ofisi Palēmia, pea mo e Uafu Fāua pea pehē ki he ngaahi potungāue kehekehe pē. Na'e maumau lahi foki 'i he ngaahi 'apiako, lahi tatau pē ki he ako 'a e Pule'angá pea pehē ki he ako 'a e siasi mo e ako taautaha. Na'e kau mo e ngaahi holo fakakolo, fakasiasi 'e ni'ihi pea pehē ki he ngaahi falelotu 'a hono uesia lahi 'e he saikolone.

'Oku lolotonga ngāue ai 'a e Pule'angá 'o Tonga 'o fakafou 'i he *NEMO* kae 'uma'ā e ngaahi kupu fengāue'aki ki hono fakaai e ngaahi fiema'u vivili 'a e kakai na'e uesia tatau pē 'i Tongatapu pea pehē ki 'Eua. 'Oku kau heni hono tufaki e ngaahi tēniti, ngaahi tapoleni, ko e vai inu, ngaahi naunau ki he tu'unga haisini, ngaahi naunau ke tokoni ki he tu'unga malu 'a e kakai. Na'e uesia foki e ma'u'anga 'uhila tatau pē 'i Tonga ni pea mo 'Eua, pea pau ai ke fakahoko hono tufaki e ngaahi misini 'uhila, *generators* ki he ngaahi kolo 'i Tongatapu ni koe'uhi ke tokoni ki hono fakamo'ui 'a e ngaahi misini vai fakakolo 'a ia na'e lahi 'a hono maumau'i.

Ngaahi fokotu'utu'u fakangāue

Ko e me'a 'uluaki 'oku vakai'i hili 'a e matangi kotoa pē ko e vakai'i pē na'e 'i ai ha mo'ui 'e mole pe ko ha lavelavea. Pea hangē ko ia kuo ke mea'i Sea, pea na'e tala pē he ngaahi polokalama letiō ke mea'i 'e he kakai 'o e fonua na'e 'i ai e pekia 'e taha neongo na'e 'ikai ko ha'ane fekau'aki pea mo ha lavelavea 'i he matangi, ka na'e pekia lolotonga e matangi. Na'e 'i ai e lavelavea lalahi 'e 3 pea mo e lavelavea iiki 'e tolungofulu tupu. 'I he hili ange 'a e saikolone na'e pau leva ke fakahoko 'a e fakama'a mo e faka'ata'atā 'o e ngaahi hala pule'angá he vave taha, 'a ia na'e fakahoko ia he Tau Malu'i Fonua 'a 'Ene 'Afio, Potungāue Polisi pea pehē ki he Va'a Tāmate Afi. Matu'aki lelei 'aupito e talitali mo e fakafōtunga mei he kakai 'o e ngaahi kolo pea pehē ki he ngaahi siasi pea vave 'enau tu'u mai ke tokoni 'i he ngāue fakama'a e hala pule'angá pehē ki he ātakai fakalukufua. Na'e kau heni mo e feinga ke fakafoki e ngaahi sēvesi mahu'inga hangē ko e 'uhila, ko e fetu'utaki mo e vai ke lava 'o ma'u mo'ui pea tokoni ki he faingata'a'ia 'a e kakai. Taimi tatau ne fakahoko leva mo e ngaahi savea fakavavevave ki he maumau na'e hoko ki he fonua 'i Tongatapu ni kae 'uma'ā 'Eua, makatu'unga leva ai e fokotu'utu'u palani ngāue ki hono tufaki 'o e ngaahi koloa tokoni ki he kakai kuo uesia honau ngaahi fale nofo'anga. Na'e kau foki mo hono a'ahi e ngaahi fale hūfanga ke 'ilo 'a e tokolahi 'o e kakai 'oku nau nofo ai pea ke 'ilo foki mo 'enau ngaahi fiema'u vivili taha. 'Eiki Sea 'oku kei hokohoko atu pē ngaahi fakataha 'a e ngaahi kōmiti kae 'uma'ā e ngaahi kupu fekau'aki, pea pehē ki he ngaahi hoa ngāue, ngaahi kautaha mei muli, hoa ngāue fakavaha'apule'anga pea pehē ki he ngaahi hoa ngāue ko hotau ngaahi kaungā'api 'i he Pasifiki.

Ko e ngaahi ngāue kuo fakahoko

Ko e laulāpuna 'aki eni 'e 7 pea mo e vaka tau Falanise 'e 1 kuo tau mai hono fakafolau mai e ngaahi tokoni 'i Tonga ni hili 'a e saikolone. Na'e fakahoko ngāue 'a e fa'unga ngāue fakakulupu

'a e *clusters* pē ko e fanga ki'i komiti ia ko ē ke nau tokanga'i 'a e ngaahi ngāue fakaikiiki 'o takitaha pē 'a e tafa'aki pea 'oku taki ai 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'angá kae fakakau mai foki pea mo e sekitoa taautaha ke nau tokoni mai mo kinautolu ki he ngaahi kulupu pē komiti ngāue ko eni.

Na'e 'i ai 'a e kulupu ke ne tokangaekina e mo'ui 'a e kakai ko e *WASH*, pea mo e ma'u'anga vai pea pehē ki he mo'ui haisini 'a e kakai pea na'e tataki ia 'e he Potungāue Mo'ui. Na'e 'i ai e kulupu ko e tokangaekina 'o e ako pē ko e *Education Cluster*. Na'a nau taafataha nautolu hono teuteu e ngaahi 'apiako ke lava ke fakafoki 'etau fānau ki he ako pea kau atu ai pē hono savea 'o e ngaahi maumau na'e hoko ki he 'apiako. Na'a nau tokanga ki hono 'oatu e ngaahi teniti ke fetongi'aki e ngaahi lokiako 'oku maumau kae lava ke hoko lelei 'a e ngaahi ako 'ikai ngata pē he ngaahi ako 'a e Pule'angá pea pehē ki he ngaahi ako 'a e siasi pea mo e fakataautaha.

Ko e fika ko ē 'oku mau ma'u he taimi ni, na'e uesia 'a e Ako Pule'anga 'e 50 pea mo e ako *high school* 'e 15 'e he matangi, maumau ki he ngaahi loki ako. Ko e kulupu 'oku nau tokanga, 'oku nau tokangaekina 'a e me'akai mo e ma'u'anga mo'ui 'a e kakai, *Food Security and Livelihood Cluster*. 'Oku nau tokanga makehe pē kinautolu ke fakahoko, na'e mahino 'aupito 'a e maumau'i ko e 'o e ngoue. Peseti 'e 90 'o e ngaahi fa'ahinga 'o e siaine na'e maumau 'aupito. Ko e maumau ko ē na'e hoko ki he ngaahi 'akau fua na'e peseti 'e 80, peseti 'e 40 'o e 'ulu niu 'i Tongatapu ni mo 'Eua na'e maumau mo ia. Pea na'e kau mai ki ai mo e maumau ki he ngaahi vaka fāngota na'e peseti 'e 40.

Ko e kulupu 'oku nau tokangaekina e lao mo e maau, *Law and Order Cluster*. Na'e tokanga'i kinautolu 'e he Potungāue Polisi pea na'a nau tāfataha pē kinautolu ki hono fakaivia e tu'unga malu fakalukufua e kakai e fonua. Pea 'oku kau heni e *curfew* pē ko e houa fakangatangata í he 'ēlia pisinisi 'i Nuku'alofa. Pea pehē ki he'enau takai 'i he ngaahi kolo 'o faka'ai'ai e ngaahi, 'a e kau polisi fakakolo ko ē he ngaahi kolo, nau tokangaekina makehe 'a e tu'unga ma'uma'uluta mo e melino e nofo e ngaahi kolo. Na'e 'i ai mo e kulupu ke tokangaekina e hao mo e malu, *Safe and Protection Cluster*. Pea na'a nau ngāue taha'aki pē 'enautolu hono fakaivia e tu'unga malu mo e hao e fonua, kau heni hono ta'ofi 'a e fakamamahi tu'unga 'i hoto tufakanga mo malu'i e longa'i fanau pea pehē kia kinautolu 'oku faingata'a'ia fakasino, kakai fefine, pea mo e ngaahi kulupu kotoa pē 'oku tu'u lavea ngofua 'i he'etau nofo fakasosaieti.

Na'e 'i ai mo e kulupu ke ne tokangaekina e ngaahi ngāue sevesi ki he kakai pea na'e, ko e *Essential Services Cluster* pea na'e taki pē ai 'a e *Public Enterprise*. Pea na'a nau tokanga'i makehe pē nautolu ke fai mo hoko e 'uhila mo fakamo'ui mai e 'uhila, ko hono tokanga'i e vai pē pehē ki he fetu'utaki pea mo e ngaahi sēvesi ko ē 'oku kaungā tonu kia kinautolu.

Na'e 'i ai foki 'a e kulupu na'e tokangaekina 'a e fetu'utaki pē ko e *Telecommunication Cluster*. Nau siofi taha pē 'enautolu e fetu'utaki pea ko e ongoongo lelei Sea, lele pē ongo kautaha fetu'utaki 'i he pō afā 'o a'u 'o 'osi 'a e afā 'oku kei ngāue lelei pē 'a e ongo kautaha lōua. Toki 'i ai e kautaha na'e toki kafo mai ia kimui 'i he 'osi 'a e afā. Ka na'e lava lelei e fetu'utaki holo 'i he lolotonga 'a e afā.

'I ai foki moe kulupu 'oku nau tokangaekina makehe 'enautolu ia 'a e ngaahi fale nofo'anga pea 'oku taki ai e *MOI*, ko e *Shelter Cluster*. Nau tokanga nautolu ki hono tokanga'i hono fai e savea pea mo tokanga'i e ngaahi 'api mo e ngaahi fāmili ko ia na'e haea honau fale tautautefito kia kinautolu na'e to'o kakato 'a e ngaahi fale nofo'anga. Pea na'a nau tokanga makehe mo kinautolu ki he ngaahi fale hūfanga pē ko e *evacuation centers* na'e 'i ai e tokolahi ko eni. 'I ai e kulupu 'oku nau tokanga'i e ngaahi me'a faka'ekonōmika. 'A ia 'oku nau, na'e taki ai 'a Fale Pa'anga pea

ko kinautolu 'oku nau fai e palani ki he fokotu'utu'u pa'anga, hono ngāue'aki e pa'anga ko eni kuo 'ofa mai'aki 'e he ngaahi fonua ki he faingata'a kuo hoko 'i hotau fonua ni.

Pea na'e 'i ai leva e kulupu na'a nau faka'atā'atā e 'ulu 'akau pea mo e hala pea ki hono tokanga'i 'a e hiko 'o e ngaahi maumau kotoa pē pea na'e tatakī ia 'e he Kau Tau 'a 'Ene 'Afio. Ko u fakamālō lahi ki he ngāue ko eni pea ko e ngāue ko eni 'oku kei lele pē hoko atu eni ki he ngaahi hala ki he ngaahi ngoue'anga 'i he taimi ni 'i he ngaahi kolo ke fakafaingofua 'a e foki 'a e kakai ki he ngoue'anga mo faka'ai'ai kinautolu ke nau mateuteu leva 'i he taimi ni.

Ngaahi Tokoni mei he Ngaahi Hoa Ngāue mei Muli

Sea 'i he peesi 10 'oku 'asi ai e ngaahi tokoni mei he ngaahi hoa ngāue mei muli kau ai 'a e Pangikē 'a Māmani, kau ai e Pangikē 'a 'Ēsia, pehē ki 'Aositelēlila mo Nu'usila, ngaahi tokoni mei Siapani kae 'uma'ā Siaina, kau mai ki ai e *United Nation*, pea pehē ki Kolea mo e ngaahi tokoni mei he *US Aid*, *EU*, 'Initia. Pea a'u ai pē ki he Pule'angá Naulu, na'e 'i ai mo 'enau tokoni mai 'a kinautolu 'oku fakahoko mai kia kinautolu koe'uhi ko e faingata'a kuo huki tonu 'i he fonua.

Na'e fokotu'u 'e he Komiti Pule ke kole ki he Kapineti he 'aho 21 'o Fepueli ke faka'atā mai mu'a ha sēniti pea mei he *National Emergency Fund* pē ko e sino'i pa'anga fakafonua ki he me'a fakafokifā, ha 2 miliona ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi ngāue fakavavevave ko ē na'e talu pē hono lele mai pea mei he pō kimu'a 'i he afā a'u ki he pō 'o e afā 'o a'u mai ai pē ki he 'aho 21 pea na'e tali lelei 'e he Kapineti 'a e kole ko ia. Ko e ua miliona ko eni 'oku kau ai e sēniti ki hono fakalelei hotau 'api fo'ou ni.

Ngaahi Ngāue Hoko Mai

Ko e ngaahi ngāue 'oku mau hoko atu ki ai Sea, pea 'oku ou to'oto'o me'a lalahi pē heni ka 'oku lahi pē mo e ngaahi ngāue kehe 'oku mau palani ke fakahoko, 'o fakamu'omu'a ai e fiema'u vivili e sekitoa 'o e ako, ke monomono leva e ngaahi 'apiako, 'a e ngaahi faleako ko ē 'oku ala monomono pē kae lava e fānau 'o faka'aonga'i ki he ako. Mahino pē foki e ngaahi tēniti ia Sea, ka koe'uhi ko e vela 'a e 'ea, 'oku fai homau lelei taha ke fai mo monomono leva e ngaahi fale ako ia ko ē 'e ala ia ko ē ala monomono he taimi ni pea tuku ia ki hono tūkunga lelei. Ngaahi faleako ko ē 'oku uesia lahi 'o a'u ki he sino'i fale, 'e toki fai e ngāue ki ai 'amui. Ko hono ua 'oku lolotonga hokohoko atu ai pē ngāue ke fakasi'isi'i mo ta'ota'ofi e faingamalie ke mafola...

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā, 'e to e tuku atu ho faingamalie ke faka'osi ho'o me'á.

'Eiki Minisitā 'Atakai & Feliliuaki 'o e 'Ea: Mālō.

'Eiki Sea: Koe'uhi ko 'etau tu'utu'uni, pau ke tau mālōlō. Kole atu Hou'eiki tau foki mai 'i he haafe 12.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1130 - 1200

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Na'a tau mālōlō atu 'oku lolotonga me'a mai e 'Eiki Minisitā e *MEIDECC* mo 'ene līpooti. Ka te u fakamanatu atu pē Hou'eiki koe'uhi ko e Fale fo'ou eni 'oku tau fakataha ai, 'i ai pē ngaahi liliu mo e ngaahi tu'utu'uni ke fakamanatu atu. Ko e matapā ko ē 'oku sītu'a ki ai e 'Eiki Palēmia ko 'etau matapā tapu ia, pea 'e tapu hono ngāue'aki 'oku 'i ai pē 'aho 'e toki fakaava ai e matapā ko ia. Kole atu pē ke tau tauhi e tu'utu'uni e Fale ka te u tuku atu e toenga faingamālie ko eni ki he 'Eiki Minisitā ke hoko atu 'ene me'a.

Tokanga ke ta'ota'ofi mafola mahaki tengi

'Eiki Minisitā 'Atakai & Feliliuaki 'o e 'Ea: Mālō Sea. Pea ko u kole ke u hūfanga atu pē he fakatapu kuo aofaki 'e he Feitu'u na kae 'atā ke fakakakato atu ai leva e ki'i fatongia ni, sai pē kuo mei kakato atu. Taha e ngaahi ngāue 'oku lolotonga lele he taimi ni Sea ko e feinga ke fakasi'isi'i mo ta'ota'ofi ha to e faingamālie ke mafola ai 'a e tengí. Pea 'oku kau heni 'a e fufulu e ngaahi sima vai, 'ikai ke ngata pē 'i he ngaahi komiuniti, he ngaahi kolo, ngaahi sima vai 'oku fufulu koe'uhi ke lava ma'u inu mei ai 'a e kakaí, ka 'oku takai atu eni he taimi ni ke fakakakato e ngaahi sima vai 'a e ngaahi ako koe'uhi ko e fokotu'u ko eni 'a e ako. Neongo 'oku fai e 'a e ngāue ko eni ki he ngaahi ako Sea ka na'e 'osi fai pē 'a e ngāue 'a e Kōmiti ko eni, 'a e *cluster* ko eni, na'a nau 'osi laku fo'i'akau faito'o ki he ngaahi sima vai kotoa pē he ngaahi kolo he taimi ko ē na'a nau 'uluaki takai ai, takai atu eni hono ua 'oku nau fakakakato he taimi ni.

Tokoni fale'i fakaakeake kakai ne uesia fakaeloto he mole nau koloa

Fai foki e tokanga Sea ki he ngaahi tokoni fale'i ki he fakaakeake 'a e kakai na'e uesia pē kulukia fakaeloto mo faka'atamai koe'uhi ko e mole 'a e koloa pea holo 'a e fale na'a nau nofo ai. Pea 'oku tokanga makehe ki heni e *WHO* pea mo e ngaahi kautaha 'oku nau fengāue'aki hangatonu ki he palopalema ko eni. Pea 'oku tuku mo e sēniti ki ai koe'uhi ko eni ke fakafaingamalie 'enau takai he 'u kolo ke nau lava 'o poupou mo tokoni ki he fakanonga 'a e loto mo e 'atamai 'o e kakai he ngaahi kolo 'oku uesia he taimi ni.

'Oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u ke fai e tokoni ki he kakai 'oku maumau pē holo honau ngaahi nofo'angá pea 'oku kau heni e to'o e tute ki he ngaahi uta koloa 'a ia 'oku 'asi pē ia 'i he Lao, koloa langa pea 'oku kau ai pē pea mo e me'akai pea mo e ngaahi koloa kotoa pē 'oku fakataumu'a mai ki he tokoni kia kinautolu mei tu'apule'anga. Pea mei he ngaahi Pule'angá kae 'uma'ā e kakai 'o kinautolu 'oku 'i tu'apule'anga 'oku nau tokanga ke toki tokoni mai 'i he taimi ni.

Sekitoa Ngoue

Sekitoa ngoue Sea. 'Oku fai mai e fokotu'utu'u 'a e sekitoa ngoue ke tokoni'i 'a e kau ngoue. Ko e līpooti foki he taimi ni ko ē 'oku mau ma'ú matamata ko e māhina 'e 2 ki he 3, kei lelei pē tu'unga fakame'atokoni he taimi ni. Pea 'oku fai e tokanga na'a lava 'o tufaki 'a e ngaahi pulopula mo palau e ngaahi 'api he ngaahi kolo ke fai leva mo tō e ngaahi me'akai foha ko ē 'oku taimi nounou hangē ko e kumala ko e vesitapolo ke tokoni 'i he taimi ko ē 'oku a'u atu ki ha taimi 'oku kamata ke uesia 'etau tu'unga fakame'atokoni, kuo 'aonga mai 'a e ngaahi ngoue ko ia ke tokoni ki he'etau nofo.

Ko e aofangatukú Sea ko e saikolone fakatalopiki lahi taha eni mo maumau lahi taha kuo ne 'ahia 'a Tongatapu mo 'Eua talu mei he saikolone fakatalopiki 'a 'Aisake he 1982. Ko 'Aisake na'e 'i he mālohi ko e lēvolo 3 ki he 4, ka ko e saikolone ko eni 'a *Gita*, na'e 'i he lēvolo 4 ki he 5. Hoko ko eni 'a e faingata'a ko eni pea mo e saikolone ko eni 'o lele mai pea mei he kamata e

fakamatala 'a e fakatokangá 'o a'u mai ki he taimi ni. 'Oku mau fakatokanga'i ai e mahu'inga ke tokanga makehe 'a e kakai ki he ngaahi fanongonongo kimu'a pea hoko mai ha saikolone. Na'e tokoni lahi 'aupito eni Sea ke fakahaofi ai e mo'ui kae 'uma'ā e ngaahi koloa na'e meimei maumau'i 'e he saikolone kapau na'e 'ikai fai ha tokanga ki he fakatokanga na'e fakahoko. Ka neongo ia Sea ko e maumau lahi mo e fakamasiva lahi 'a e saikolone. Na'e fai 'e he ngaahi fāmili 'ova hake 'i he fā afe tupu 'i Tongatapu ni mo kinautolu 'i 'Eua na'e mole pē holo honau ngaahi fale pea mo e ngaahi koloa na'a nau ma'u. Pea fakalotolahi 'o e faingata'a ko eni ko e ngāue fetakinima fakataha 'a e ngaahi kulupu ngāue pea kau kotoa ki heni 'a e Kōmiti pea kau mai ki ai e ngaahi hoa ngāue, ngaahi kautaha mei muli pea pehē ki he ngaahi Pule'angá muli. Na'e mahino 'aupito 'a e ngāue umouma taha 'a e kakai kotoa pē 'o Tongatapu ni mo 'Eua fakataha 'enau tokoni ki he 'Ofisi Fakafonua e Me'a Fakafokifā, na'a nau tokoni ki he Kau Tau Malu'i Fonua, na'a nau tokoni ki he Potungāue Polisi, kae 'uma'ā e Kolosi Kula, ngaahi sekitoa taautaha, ngaahi potungāue 'a e Pule'angá, pea kau mai 'a e kau Pule Fakavahe, kau mai e kau 'ofisakolo, pea meimei kau kotoa mai 'a e kakai e ngaahi kolo 'i he ngāue fetokoni'aki 'i he uike ko eni 'e 3 hili 'a e afā kuo toki maliu atu. Lahi 'aupito hono fakamālō'ia mei hotau ngaahi hoa ngāue mei he ngaahi Pule'angá muli, 'a e tu'u fakataha 'o ngāue 'a e Tonga kotoa 'i he ki'i taimi nounou pē ko eni e hili 'a e saikolone 'o malava ai ke malavalava e ngaahi ngāue fakavavevave lahi kuo fakahokó. Ko e lahi 'o e ngaahi tokoni mai ko eni Sea ko 'enau ngaahi tokoni pau pē, ka 'oku nau fiefia ko 'enau sio 'oku mahino kiate kinautolu e 'atā kitu'a 'etau fakahoko e fatongia. Pea pehē ki he'enau sio e ngāue fakataha 'a e kakai hotau fonua ni 'i he taimi faingata'a ni. 'I he laumālie tatau, faka'amu 'a e Pule'angá ke hokohoko pehē atu ai pē 'etau ngāue fakataha ki he ngaahi konga mahu'inga ko eni ka hoko mai, 'a ia ko e *recovery* pē ko e fakaakeake 'o a'u atu atu ai pē ki hono langa 'o e ngaahi fale mo e ngaahi ngāue'anga na'e uesia lahi, pē ko e *reconstruction*.

Sea mahalo ko e to'oto'o me'a lalahi ia e ki'i līpooti nounou kuo fakahoko atu 'i he pongipongi ni. Ka 'o ka toki 'i ai ha fehu'i 'a e Hou'eiki Mēmipa, toki 'omai pē ke feinga ke fai atu hano fakama'ala'ala. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā e līpooti mahu'inga mei he Pule'angá fekau'aki pea mo e Saikolone *Gita* mo 'enau ngaahi ngāue 'oku fakahoko. Ko e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u 'oku faka'ilonga mai. Faingamālie eni ke ke me'a mai.

Fehu'ia founa vahevahe \$ tokoni kihe ngaahi fale ne haea pe maumau

Lord Tu'i'āfitu: Tapu pē mo e Feitu'u na Sea pea ko u fakatapu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga. Tuku mu'a ke u muimui atu pē he me'a fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia ki he konga ko eni 'o e pepa tānaki mai, Fika 2, Līpooti e tu'unga e ngāue 'uluaki 'a e līpooti. Fekau'aki pea mo e līpooti e ngaahi maumau 'o e ngaahi fale 'i he maumau 'a e saikolone ko eni. 'A ia 'oku 'i he peesi 3 ia e ngāue tānaki mai, *annexes*, fika 2 e līpooti e ngāue fika 1. Pea 'oku hā heni 'a e ngaahi maumau 'oku 'i Tonga 'eiki ni. 'A ia ko e ngaahi fale 'oku maumau fakakonga pē ko e fale 'e 969. Pea ko e ngaahi fale 'oku maumau 'aupito 'aupitó ko e fale 'e 95. 'Ikai ke 'i ai ha'aku to e hoha'a 'a'aku ia ki he ngaahi *evacuation center*. Pea 'oku hoko hifo ai ki he Vahefonua 'Eua, na'e tofanga tatau pea mo Tonga ni, 'oku hā ai ko e 'Ohonua *Town Hall*, ko e holo fakakolo 'o 'Eua 'oku hā he fakamatala na'e kau mo ia ia 'i he maumau lahi 'aupito 'ikai ke 'i ai ha tu'unga ke to e fakalelei'i. Pea ko e hoko ko ē ki he ngaahi maumau fakataautaha ko ē hangē ko Tonga ni, ko e fale 'e 95, 'oku te'eki ai ha fika līpooti ia 'oku 'asi ai. Pea 'oku 'alu ai pē ki he ngaahi senitā ko ē ki he hao ki ai e kakai 'oku 'ikai ha fakamatala ia fekau'aki mo e līpooti ko eni. Ki Ha'apai, 'oku 'asi mai ai e līpooti ia e ngaahi maumau ka 'oku te'eki ai ke ma'u hano fakamā'opo'opo. Ka 'oku hā ai pea mo e ngaahi nofo'anga haofaki mo'ui ia 'e 12 ai. Ko e

fehu'i pē eni Sea. Ko e hā e fokotu'utu'u 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ki he ngaahi pa'anga tokoni, 'a e anga 'ene fokotu'utu'u 'i he vahevahe, 'a hono kehekehe 'i he makatu'unga 'o e tokoní, 'i he ngaahi aleapaú, 'i hono to e tokoni'i 'a e ngaahi fale 'oku maumau fakakongá mo e ngaahi fale 'oku maumau 'aupitó. Fēfē ā 'a e kehekehe 'o e ngaahi holo fakakolo. Kuo 'i ai nai hā tu'utu'uni mo ha ngāue 'a e ngaahi kupu fengāue'aki 'a e Minisitā ke 'i ai hā tokoni ke 'oua 'e hu'u taha, fakatautu ki he tokoní ki he kehekehe ke fai ai 'a hono tokoni'i 'o e ngaahi lavea mo e ngaahi maumau ko eni 'i he loa kuo hoko ki he fonuá 'o makatu'unga tatau ai mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku hōhoa tatau mo e ngaahi tokoni 'oku hu'u mei tu'apule'anga mo e tu'utu'uni 'a e Kōmiti 'oku tataki 'e he 'Eiki Minisitā. Ko e ki'i fehu'i pē ia Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko u tui pē mahalo 'oku tonu ke tānaki mai e 'ū fehu'i ke ke toki tali faka'angataha pē. Me'a mai e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele Tongatapu.

Tokanga ke fakamālō'ia tokoni fai ngaahi siasi hili ange afā Gita

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u, koe'uhi ke tānaki atu pē ke fakalahi atu pē 'a e me'a 'a e 'Eiki Nōpele mei Vava'ú. Ko e me'a pē taha 'oku, kapau 'e kau atu pē ki he līpooti ko eni he na'e 'i ai foki Sea 'a e ngaahi holo fakasiasi na'a nau kau mo tokoni'i 'a e, ki he hūfanga ki ai 'a e kāinga, ngaahi kāinga he ngaahi kolo. Pea ko u tui pē 'oku tonu ke fakahoko mai pē, ko u tui 'oku, ke tau fakamālō'ia 'a e tokoni mai 'a e ngaahi siasi. He koe'uhí he 'ikai ke lava 'e he Pule'angá ke fua 'a e ngaahi fatongia ko eni. Pea ko u kau fakataha pē hangē ko e ngaahi siasi, 'a Sisu Kalaisi ngaahi 'Aho Kimui ni. Ko u tui ko e tokoni lahi na'a nau fai pea 'oku tonu, 'ikai ke ngata ka 'oku tonu ke fakahoko he līpooti ko eni.

Ko e me'a 'e taha Sea, ko e tu'u he taimi ni kuo 'osi 'i ai e ngaahi kolo, kuo ala mai e kakai 'o fai e ngāue na'e tonu ke fai ia he 'e Kōmiti, pē ko e hā 'a e pa'anga ko eni 'oku mai, pē 'oku anga fēfē 'enau tokoni ki he ngaahi 'api ko eni. Pea kuo 'osi kamata ke fai 'a e langa ia. Pea 'oku tonu ke mai hā fa'ahinga *criteria* ke ngāue'aki he 'e ngaahi fāmili ko eni ke nau ō kumi 'enau koloa pē ko fē mei he me'a. Ke to'o atu 'a e tuku'au pē ko e hā e ngaahi me'a ko eni. Pē 'oku anga fēfē ka 'osi e ngāue 'oku lava ke *reimburse* 'a e ngaahi fāmili ko eni. Nau ala mai nautolu he taimi ni 'o fai e ngāue 'enautolu, 'a e ngāue na'e tonu ke fai ia 'e he ngaahi pa'anga tokoni ko eni 'oku 'omai 'o hangē pē ia ko e ngaahi ngāue na'e fakahoko ki Ha'apai. Pea koe'uhi, kole pē au pē 'e lava ke nau hanga 'o fakaikiiki 'a e ngaahi me'a ko eni. Pea fakahoko ki he, ke to e fakama'ama'a atu ki he si'i kāinga ko eni taimi 'oku nau ō fakahoko 'a e, honau fatongia ke fakatautu mai e ki'i la'i papa pē ko e ki'i la'i kapa. He ko u tui 'oku te'eki ai ke 'i ai hā me'a pehē ka 'oku nau kei fakaongo mai pē. Ka 'i he taimi tatau, tau fakamālō'ia pē ki he ngaahi fāmili 'enau lava ke nau, mo nautolu honau ngaahi fāmili mei muli 'oku nau ala mai ke tokoni ke hakeaki'i e tu'unga nofo'anga 'oku tau, 'oku uesia 'i he fakatamaki mo e fakanatula kuo hoko. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Me'a mai e Fakafofonga Tongatapu 5.

Tokanga ki hano tokoni'i maumau e sekitoa ngoue

Losaline Ma'asi: Tapu pea mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Fakatapu atu 'Eiki Sea Fale Aleá. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. 'Atu 'eku fakatapu ki he kau Hou'eiki Fakafofonga kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Kae 'atā ki he finemotu'a ni ke fai pē hā poupou koe'uhi ko e ngāue kuo fai. Pea 'oku 'i ai e fakamālō lahi heni

koe'uhi ko e līpooti kuo 'omai mei he 'Eiki Minisitā. Sea ko e me'a pē 'oku ou tokanga au ia ki aí. Ko u lave'i hifo e 'uluaki līpooti ko ia, *Situation Report* Fika 1, 'a e pehē ko ē ko e *minor damage* ki he ngoue. Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ko ē ki aí, 'oku 'ikai ko ha *minor*, 'oku 'ikai ko hā ki'i maumau si'isi'i ia he 'oku ta'e'aonga ia e, koe'uhi ko e me'a ko ē 'oku, hangē ko eni ko e manioké. Manioke ko ē 'oku te'eki ai ke a'u 'o māhina 10, 'osi ta'e'aonga ia he 'oku 'ikai ke ma'u mei ai ha me'atokoni ia koe'uhi ke ma'u me'atokoni ki ai e ngaahi fāmili. Mahino ko e ngāue ko eni ko ē 'oku fakahoko, 'oku 'i ai e palau. Ka koe'uhi ko e me'a ko ē 'oku ou 'eke, 'oku 'i ai hā me'a ngāue 'a e Pule'angá ke fai fakavavevave'aki e ngāue ko ia. Pea 'oku mahu'inga ia ke tau sio tautolu ki ha me'a ngāue te tau lava 'o fai'aki 'a e ngāue ko ia. Ko e taha, mahino kiate au 'i he fakamatala ko eni ko e ngaahi fale ko ē 'oku holó, kuo pau ke tau ngāue koe'uhi ke fakalelei'i. Ko e ngaahi 'apiako ko ia ko ē 'oku holo ko e me'a tatau kae 'uma'ā e holo. Fēfē leva e ngoue 'a e kakai ko ē 'oku maumaú, he 'ikai ke tau lava 'o *compensate*, he 'ikai te tau lava 'ai hā totongi ki ai. Ko u tui 'oku 'osi ma'u pē 'e he 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue 'a e totongi ko ia ki he 'eka 'e taha kapau ko e manioke 'oku ta'e'aonga. 'Oku 'i ai pē totongi. Pea ko u tui 'oku 'osi ma'u pē mo e līpooti koe'uhi ko e ngāue ko ia. Ke lava 'o totongi fakafoki 'a e ngoue ko ē 'a e kakai. Ko e ngaahi ngāue ko eni 'oku tau sio tautolu ki he 'ū me'a ko ia ke tau hanga 'etautolu 'o hanga 'o tokoni'i. Ko e ngaahi ma'u'anga mo'ui eni ia 'a e ngaahi fāmili pea 'oku fiema'u ia 'i he vave tahá ke fai e ngāue ki he fakafoki e pa'anga ko iá kia nautolu.

Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga au ia ko ē ki aí. Te tau sio tautolu ki he tā 'o hangē ko e ngoue ko ia, mahalo ko e peseti pē ia 'e 20 pē 30 'a e maumau koe'uhi ko hono lau. Ka 'oku 'uhí te tau lava 'o fai e ngāue ko ia lolotonga e faingamālie ko eni. Ko e me'a ia ko ē 'oku ou tokanga au ia ki ai. Ne fai foki 'a e ki'i ngāue ia 'a e vāhenga pea 'oku ou fakamālō au ia ki he Potungāue ko ia 'i Ha'apai 'i he'enu tokoni mai e la'i kumala 'omai 'a e kato 'e tolungofulu pea na'e fe'unga atu pē ia mo Nukunuku kae 'uma'ā Ha'avakatolo. Ka ko u tui au ko e ngaahi ngāue ko iá ia 'oku mahu'inga ia ke fakahoko. Pea ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ko ē ki aí, 'oku tau hanga 'o tala ke 'ai e palau fakavavevave 'a e ngāue ko ia ko ē 'a e Pule'angá, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ngāue. Na ko ha faingamālie eni ke hū mai ha me'a ngāue ke fai'aki e ngāue ko ia. Kapau te tau tali tautolu, manatu'i ko e ngaahi palau ia he taimi ni ko e naunau pē ia 'a e kakai 'oku nau fai 'e kinautolu 'enu ngāue pea 'e kei mu'omu'a pē 'enu ngāue 'anautolu ha to e me'a. Ko ia ko u fokotu'u atu au ke fakakau mu'a e 'ū me'a ko eni. Ko e ngāue fakavavevave 'a e Pule'angá, kuo pau ke 'omai e me'a ngāue ke fai'aki 'etau ngāue. Mahalo Sea ko e ki'i tokoni pē ia he taimi ni. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō Fakafofonga. Me'a mai e Fakafofonga mei he Ongu Niua.

Tokanga ke tokangaekina maumau e vaka 'a e ongo Niua he afā

Vātau Hui: Tapu mo e Sea 'oku me'á. Tapu ki he 'Eiki Palēmiá. Tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. 'Omi mu'a e faingamālie ko eni mo'oku ke u hao atu ai leva 'i he līpooti ko eni kuo 'omi 'e he 'Eiki Minisitā. Pea 'oku ou faka'apa'apa lahi 'aupito ki he līpooti kuo 'omi he pongipongi ni 'o tau me'a ki ai. 'Eiki Sea ko e me'a 'oku tokanga ki ai e ki'i motu'a ia ko eni koe'uhi ko 'eku vakai hifo ki he ngaahi maumau. 'Oku 'ikai kau e ki'i vaka ia 'a Niua 'i heni Sea. Ko e *MV* 'Utuma'atu, ko e vaka ia 'a Niua, 'a e Ongu Niua. Pea 'oku si'i lolotonga fakata'ane vaka 'i he Uafu Fāua he taimi ni. Si'i monuka e vaka. Ka koe'uhi Sea 'oku ongo foki ki he kāinga he 'oku, ko e taimi ni 'oku palopalema e vakapuna ia ki Niua. Na'e mei lava e vaka ia 'o fetongi e fo'i lele 'e taha pē ua he 'oku lele tu'ou ua e vaka ia ki Niua he uike, oma 'aupito e vaka ko eni. Pea ko ia Sea 'oku maumau, maumau lahi 'aupito e vaka ia. Ko u tui pē kuo 'osi me'a atu e tokolahi 'ia kimoutolu 'o me'a ki ai. 'Oku 'i he Uafu Fāua e vaka ko eni pea 'oku ou kole atu Sea, 'ai mu'a ke kau atu mo ia he fiema'u vivili ko ē ke ngaahi 'a e vaka ko ē 'a e ongo Niua kae

lava ke mau folau ai he 'oku mau kei tatali 'emau folau kae si'i 'ai ke ngaahi atu ai leva mo homau ki'i vaka he 'oku 'ai ai 'ene si'i, 'oku ai e lea 'oku taka hotau fonua ni, Ko e kumā si'i to e vela hono iku. 'Oku pehē 'a e tu'unga 'oku 'i ai e vaka ko ia 'a e ongo Niua Sea. Ko u kole atu ke fakakau atu mu'a 'i he maumau pea fakakau atu 'i hono tokangaekina Sea, ko ia pē mālō.

'Eiki Sea: Mālō. 'Eiki Minisitā 'oku ngali fe'unga pē ngaahi fehu'i ko eni ke ke kamata ai ka tau toki hoko atu. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fiema'u Pule'anga ke tonu fokotu'utu'u he kamata'anga ki he tokoni afā

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'umaā e toenga e Hou'eiki. Ko u faka'amu pē ke u 'oatu e ki'i fakatokanga ko eni. 'Oku totonu ke tau ako mei he ngaahi maumau na'e hoko he kuo hilí, ngaahi afā. Pea na'e 'ikai ke lava 'e he Pule'angá ko eni 'o fakahoko totonu 'a hono fatongia he ngaahi afā ko ia. Te u fakatātā'aki eni. Afā he ta'u 1993 pea mo e afā ko eni 'a e mo'ua ai e 'Otu Ha'apai. 'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'angá 'a e 'ikai malava 'e he Pule'angá fakataha pē mo e ngaahi kupu fekau'aki mo e ngaahi tokoni hoa ngāue mei muli ke feau 'a e ngaahi fiema'u ko ia 'oku fakavavevave pē ko e langa lele lōloa. Ko e uike pē eni 'e 3 eni Hou'eiki, 'oku tau kei 'i he *State of Emergency*. 'Oku te'eki ai ke tau 'alu ki he kongā hono ua ke lava fakamā'opo'opo ko e hā e lahi e maumau mo hono natula e maumau ko ia, maumau lahi mo e maumau si'isi'i mo e ngaahi me'a pehē.

Ko ia ko u ki'i 'atu pē 'a e kole ko eni, 'oku fiema'u 'e he Pule'angá ko eni ke tonu e fokotu'utu'u e kamata'angá koe'uhi ke 'oua na'a to e hoko ha ngaahi palopalema hangē ko ia na'e hoko 'i he kuo hilí. Ko e langa 'o Ha'apai 'oku kei fai 'o a'u ki he 'aho ni, ta'u eni 'e 4. Ko 'eku 'uhinga he na'e 'ikai ke tonu e fokotu'utu'u. Ko e maumau ko eni 'oku hoko ki he fonua ni ko e maumau lahi faka'uli'ulia. 'Oku tala pē ia he sitetisitika ko eni na'a tau fanongo ki ai. Ko e lahi e ngaahi fale kuo holo, ngaahi fale 'oku maumau lahi, 'oku 'ikai ke faingofua 'a hono fokotu'utu'u e ngāue ki he ngaahi fale ko eni. Telia na'a tau fai ha fa'ahinga ngāue ke langa ha fa'ahinga me'a mo tufa ha fa'ahinga pa'anga pea 'osi ange kuo lahi 'a e felau'aki mo e ngaahi me'a pehē. Ko ia ko u kole atu, tuku mai ha taimi he 'oku tau kei 'i he *State of Emergency* 'i he kongā 'uluakí, te'eki ke tau 'alu ki he kongā hono 2. Ko e kongā hono 2 te u fakahā atu kia moutolu 'oku te'eki ke mau 'a hono fika'i mo hono vakai'i 'a e maumau fakalukufua. 'Oku 'i ai e ngaahi fale na'e holo 'aupito, 'oku 'i ai e ngaahi fale na'e maumau lahi. Ko e fo'i lea ko e maumau lahi 'oku 'ikai ke *define* mai ia heni ia heni ke mai hono fakaikiiki. Ko ia 'oku ou kole atu 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua eni Hou'eiki. Tuku mai ha faingāmālie Pule'angá ke ne hanga 'o fakakaukau'i lelei 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku 'osi ma'u maí.

Lord Nuku: Kātaki pē Sea. Ko u kole pē mu'a kātaki pē 'Eiki Palēmia ko e 'ai pē ke u ki'i fehu'i atu he kole ko ena 'oku ke me'a mai 'akí.

'Eiki Sea: Tali pē 'Eiki Minisitā e fehu'i'?

'Eiki Palēmia: Sai pē.

Fehu'ia taimi fiema'u ke tatali kakai ki he tokoni mei he \$ tokoni fakavavevave

Lord Nuku: Ko 'eku fehu'i atu ki he kole mai ko ena e faingāmālie. Ko e hā e taimi 'e tali ai e kakai, ke talamai pē taimi. Kapau ko e taimi ena. Ko e 'uhinga 'Eiki Sea, na'e 'i ai 'e pa'anga na'e vahe'i 'e he Pule'angá ki he pa'anga ki he fakatamaki fakaenatula ke hoko pē me'a, hoko

leva e 'a e ngāue tokoní. Ka ko e talamai ko ē he 'aho ni ko ē Sea ke talí. Ko fē 'a e pa'anga ko e na'e 'osi tuku teuteu ki he fakatamaki fakaenatula. Ko e 'ai ko ē ke tau tali ko e fehu'í te tau talí. ...

'Eiki Palēmia: Sea ko 'eku tali ki aí...

Lord Nuku: Ko e pa'anga ē 'e 40 miliona.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Nōpele ko e taimi eni e 'Eiki Palēmia. Tau faka'apa'apa pē ki he'etau Tohi Tu'utu'uni.

Lord Nuku: Ko e fehu'i pē 'a'aku ki ai ko e 'uhinga 'Eiki Sea ko e talamai ke tali ka 'oku 'i ai e kakai 'oku mau hanga 'o fakafofonga'i, ka ko e tali ki 'afē..

Fakamahino 'uluaki ngāue Pule'anga ki he malu & hao e kakai

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea ko e tali ki aí, kuo pau ke tau tatali pea he 'ikai ke tau lava 'o feau e fiema'u 'a e tokotaha kotokotoa pē. Mou ki'i fakakaukau lelei mo fakamokomoko. Ko e *State of Emergency*, ko e me'a 'uluaki ki aí ko e vai mo e me'akai mo e langa, 'ato e fanga ki'i *temporary shelter* fakataimi. Ko e 'uluaki me'a ia e Pule'angá ko eni ke fakapapau'i 'oku malu e tokotaha kotokotoa pē. Ko e konga ko ena 'oku mou feinga mai ki ai ki he ngaahi fiema'u. Ko u kole atu he 'ikai ke lava ke tau ō tautolu 'o langa e fale kotokotoa pē he taimi ni. 'Oku fiema'u ia ke 'omai ha fakamatala kakato mo fakapapau'i 'a e natula 'o e fale takitaha 'oku holo. Ko e tufotufa 'a e koloa 'a e Pule'angá 'i he fō'i taimi pehē ni ko u kole atu 'oku 'ikai ke faingofua hangē ko 'etau fakakaukau. Kuo pau ke hanga 'e he Pule'angá ko eni 'o fokotu'utu'u lelei. Ko e tali, mou kātaki.

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko e fakatonutonu mei he Fakafofonga Tongatapu 3.

Fakamahino taumu'a Kupu 32 Lao Fakavavevave

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale. Ko e *State of Emergency Act* 'i he Kupu 32 'oku mahino mai 'a e 'uhinga ko ē hono *apply* e lao ko ē. Ko hono 'uhinga, Kupu 1(b), *roman* 'uluaki ke fakasi'isi'i e mole mo'uí. Ke fakasi'isi'i e lavelaveá, ke fakasi'isi'i 'a e maumau 'a e *property* pea mo e maumau 'o e 'ātakaí. 'Oku 'ikai ke ta'ofi ai 'etau ngāue. 'Oku 'ikai ke ta'ofi ai 'etau *response* he taimi ni 'o langa ha fale pē fai ha ngāue ki he ngaahi 'apiako 'oku maumau. Ko e taumu'a ena 'o e *State of Emergency* Kupu 32, mālō.

'Eiki Palēmia: .... 'a e 'uluaki langa he taimi ni. Fale ko eni 'oku maumau lahi 'aupito 'i Tongatapu ni, ko e fale 'e 873. Maumau lahi, ko e holo 'aupito ia. Maumau lahi ko e 3849. Ko hai te ne talamai heni 'a e 'ū fale te tau kamata langa? Ko e ngāue ko eni ko u kole atu.

Lord Nuku: Sea ko 'eku tu'u pē á'aku ia ke ...

'Eiki Palēmia: Tau kamata e tēniti ke fakapapau'i 'oku tēniti e 'api kotokotoa pē 'oku malu.

'Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga 'oku lolotonga me'a e 'Eiki Palēmia.

Fakamahino ka 'ikai lava Pule'anga fokotu'utu'u ngāue tokoni pea tukumai ki ha Kōmiti e Fale Alea

Lord Nuku: Ko e fehu'i ko ē 'oku 'omai 'Eiki Palēmia, ko 'eku tali ko ē ki ai. Ko e hā e *priority* 'a e Pule'angá mo e me'a mahu'inga taha ko ē ke tau kamata ai. Kapau 'oku 'ikai ke lava, pea talamai ki he Kōmiti 'a e Fale Alea ka mau hanga 'emautolu 'o fokotu'utu'u atu. Kapau ko e fehu'í mai ia. Tuku mai ka mau fai atu 'emautolu e ngāue kapau 'e fuoloa pehē. Ko e talí ia Sea.

'Eiki Palēmia: Ko u kole atu mou ki'i fakamokomoko hifo. Tau 'ai'ai lelei pē. Ko u tala atu kia moutolu fakamolemole Hou'eiki, mou talamai angé he 'ū maumau ko ení ko e fale 'o hai te tau 'uluaki kamata hono langa. Fale ko eni maumau 'aupito, fale 'e 873 mo e maumau lahi 'e toluafe. 'Oku 'ikai ke faingofua eni ko u kole atu. Kapau 'oku mou pehē ke tau tufa la'ikapa, ko e la'ikapa 'e fiha, ko e hā hono lahi e la'ikapa 'e 'ave ki he fale 'oku maumau, pepa, fo'i fa'o. Ko u kole atu ko e me'a ko eni 'oku 'ikai ke faingofua. Tuku ange ha faingamālie, tau talanoa he *emergency* he 'oku te'eki ai ke 'osi. Ko e *State of Emergency* 'oku te'eki ai ke 'osi. 'Oku fai e tokanga e Pule'angá ia ki he ngaahi me'a mahu'inga hangē ko e mo'ui 'a e kakaí ke fakapapau'i 'oku hao e kakai mei he namu mo e inu e vai 'uli, 'api kotoa pē 'oku 'i ai e ki'i tēniti ai pea 'e makona e tokotaha kotokotoa pē. Ko e 'ū me'a ia 'oku fai e tokanga ki ai 'a e Pule'angá he taimi ni. 'Oku te'eki ai ke maau 'a e fakamā'opo'opo fakalukufua e mole. 'Oku 'osi 'i ai e pa'anga ka 'e faingata'a ke tau fai ha langa. Ko u kole atu, tau ako mei he langa 'a Ha'apai ko e ta'u eni 'e 4 'oku kei fai pē langa. Ko e 'ikai tonu 'a e fokotu'utu'u 'i he kamata'anga. Mou fakamolemole Hou'eiki, tau ki'i. He 'ikai ke lava, kāinga mou fanongo kātoa mai e fonua ni. He 'ikai ke lava ke feau 'a e fiema'u 'a e tokotaha kotoa pē he taimi ni. Kapau ke tulungia, fakamolemole, ko e me'a ia te tau iku ki ai. 'E 'i ai e ni'ihi 'e tulungia, ko u tala atu kia moutolu. Pea 'e 'i ai e ni'ihi 'e hanu. Ko e afā ko eni ko e pule aoniu 'a Sihova. Pea he 'ikai ke tau to e lava fai ha me'a ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakamolemole. Kole pē au ki he 'Eiki Palēmia. 'E sai pē ki he Feitu'u na ke u ki'i tokoni atu ki he Feitu'u na. Ta ko ē 'oku sai pē Sea. Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i fakamolemole koe'uhi ko e feme'a'aki he 'aho ni, 'oku me'a mai e 'Eiki Palēmia ko e hā e me'a 'e fai 'e he Hou'eiki. Ko u fie tokoni pē au ki he Feitu'u na ko e 'atu pē mu'a 'a e fakakaukau 'a e kau Mēmipa. 'Oku te'eki ai ke 'i ai ha me'a ia 'i Fale ni Sea 'o fekau'aki mo ha langa fale. Ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai he'eku fanongo 'a e Hou'eiki e Fale ni, ko e ngoue ke ai mu'a ha ki'i kupe pē ha sēniti ke totongi 'a e 'ū ngoue ko ē hūfanga he fakatapu 'Eiki Sea, 'a ia na'e maumau. Hoko pē ki ai ko e vaká. Ko e ki'i vaka ko eni 'o Niua, ko e ki'i vaka lelei, te'eki ai ke fai ha tokoni ki ai.

'Eiki Minisitā 'Atakai & Feliliuaki 'o e 'Ea: Sea ke u ki'i tokoni atu kapau 'e laumālie lelei pē 'a e Feitu'u na.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisitā ko u ki'i 'ai pē au koe'uhi he 'oku laumālie 'a e 'Eiki Palēmia ia ki he fakalukufua ki he langa fale. Fakamolemole 'Eiki Palēmia 'ikai ke totonu ke 'i ai ha ni'ihi he Fale ni ke fai ha feme'a'aki 'o fekau'aki mo e langa fale he 'oku 'ikai mea'i 'e he Hou'eiki e Fale 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e saikolone ko *Gita*. Sea kapau te tau foki mai pē tautolu ki he Fale ni ki he me'a ko eni 'oku fai ki ai e feme'a'aki. Ke tau fakatokanga'i ange mu'a e ngaahi me'a ko eni. He kapau Sea te tau, te ke fakatokanga'i kapau 'e fai e feme'a'aki 'o hangē ko e

me'a 'oku mea'i 'e he 'Eiki Palēmia, fekau'aki mo ha fale 'oku ne me'a mai fekau'aki mo e fale. 'Ikai ke 'i ai ha me'a ia he Hou'eiki he Fale ni pē ko e hā koā e fale 'oku 'ai ke langa he 'oku lahi e fale 'oku maumau. Kapau ko e fiema'u e mo'ui lelei 'a e kakai, 'io 'oku totonu 'aupito 'Eiki Sea ke tokanga'i e mo'ui lelei 'a e kakai he 'oku mahu'inga ia. Ka 'oku ou kole atu pē 'Eiki Sea ko 'eku tokoni atu pē 'Eiki Palēmia ki he Feitu'u na, ke ke laumālie pē, ki'i foki foki mai pē ki he'etau feme'a'akí. Ko 'ene 'osi ko ia...

'Eiki Sea: Ko ia. Mālō Hou'eiki. Kimu'a pea me'a mai e 'Eiki Minisitā e *MEIDECC* te u tokoni atu pē ki he feme'a'aki. Koe'uhi ko e līpooti eni e 'Eiki Minisitā 'oku fakahū mai pea 'oku hā ai 'a e lahi e maumau pehē foki mo e ngāue ko ia na'e fakahoko 'e he Pule'angá ki he kakai e fonua. Ka ko e tokanga ko eni e Fale 'oku 'i ai e hoha'a pē ko e hā 'a e tokoni e Pule'angá ki he ni'ihi ko ia na'e uesia hili e afā. Pea 'oku 'i ai e tokanga ke fakahoko e fo'i tokoni ko ia fakavavevave. Pea na'e 'i ai e kole mei he Fakafofonga Tongatapu 5 pē 'e lava ke totongi 'a e ngaahi ngoue ko eni kuo uesiá pea fakakau atu ki ai pea mo e tokanga ki he tokoni mai e Pule'angá ki he vaka ko ia e ongo Niua kuo maumau. Ko e kolé ia. Pea tali mai e 'Eiki Palēmia, tuku mai ha taimi 'oku te'eki ai ke kakato 'enau ngāue 'oku 'ikai ke nau lava 'o fakapapau'i 'a e lahi e tokoni te nau 'omai. 'A ia ko e fakanounou, ko e hā e taimi 'oku fiema'u 'e he Pule'angá ke fakakakato'aki 'enau ngāue pea toki tali e ngaahi fiema'u ko eni 'oku 'oatu 'e he Fale. Me'a mai e Fakafofonga 'o e ongo Niua Hou'eiki Nōpele.

Tokanga ki he founga 'e vahevaheáki e tokoni mo e taimi 'e fai ai tokoni

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Oku ki'i nenefu ki he motu'a ni 'a e pehē ko ē 'oku te'eki ai ke mahino he ko eni kuo 'osi 'omi kia kimautolu 'a e me'a kuo faka, *heading* mai ko e *summary of cluster budgets* 'a ia 'oku fe'unga ia mo e 64 miliona. Pea kuo 'osi faka-*category* mai 'a e 'ū me'a ko ē 'e fakamole ki ai 'a e pa'anga 'a e Pule'angá. 'A ia ko e 'eke mei he tēpile ko eni pē 'e 'ai ia 'afe, pea fakatatau ki he *priority* fē. He kuo 'osi mahino 'a e pa'anga ko ē 'oku 'alu ki he *shelter* ko e 7 poini hā miliona, ki he akó ko e 10.1 miliona, 'o hokohoko pehē hifo. Kuo 'osi 'omi ia mei he līpooti ko ena mei he Pule'angá. Pea 'e anga fēfē 'a hono vahevahe pa'anga ko ia, pea 'a fē. 'Oku hangē kiate au ko e 'elito ia 'a e fehu'i ko ē 'oku 'oatu mei hení. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

'Eiki Minisitā 'Atakai & Feliliuaki 'o e 'Ea: Mālō Sea. Ko u kole ke u hūfanga atu pē he fakatapu kae 'atā ke fai atu ha ki'i fakama'ala'ala pē ki he ngaahi feme'a'aki 'a e Fale ni. 'Uluaki pē Sea ko u ki'i fie fakama'ala'ala atu pē 'i he tohi ko ē na'e 'oatu 'i he līpooti. 'Oku 'i ai e *Situation Report* Fika 1 pea 'oku 'i ai mo e *Situation Report* fika 11. 'A ia ko e fika 1 ko e 'osi pē ia ko ē 'a e afā, pea 'omai ai e ngaahi fika ko ia mo e ngaahi fakamatala ko ia. Pea mou me'a pē he fika 11 lahi 'aupito e 'ū faikehekeh ia ai. Ko e toki kamata eni ke fakamā'opo'opo mai 'a e 'ū fakamatala ke fakakakato mai. Ka na'e *attach* mai pē ongo līpooti ko eni ke me'a ki ai e Fale mo mou mea'i pē. Kehekehe 'aupito 'a e ngaahi fakamatala ko ē na'e ma'u he taimi ko ia. Te'eki foki ke lava ha fetu'utaki holo meimei makatu'unga pē he fetelefoni'aki pea mo e ngaahi kolo pē na'e fai e a'u ki ai. Ko e taimi ni, ki'i meimei kakato ange 'a e *Situation Report* ki he ngaahi ngāue ko ē 'oku fakahoko he taimi ni. Ko hono ua pē Sea ke ki'i fakama'ala'ala pē. Ko e pilote ko ē he taimi ni na'a mau 'amanaki pē, 'oku mau faka-*phase* 'e 3, 'uluaki ko e *immediate response* 'a ia ko e taimi ni.

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā pē te ne tali lelei.

'Eiki Sea: Tali pē 'Eiki Minisitā e kole tokoni?. Ko ia. Me'a mai.

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Minisitā. Ko e me'a ko ē 'oku vakai ki ai e motu'a ni 'oku 'ikai ko e *Situation Report* ka ko e *Strategic* palani ko ē fakalukufua e Pule'angá. Pea ko e pehē ko ē 'oku pau ke tali ke toki 'omi e ngaahi *information*..

'Eiki Minisitā 'Atakai & Feliliuaki 'o e 'Ea: Sai pē Sea te u a'u atu pē ki ai.

Lord Fusitu'a: 'Oku mahino 'oku 'i ai e feliliuaki he fanga ki'i fika. Ka ko e fehu'i 'oku kei tatau pē, ko e fika 'e iku ko ē ki ai 'e ngāue'ai ki fē'ia pea 'a fē'ia. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ka ko e fehu'i ena 'Eiki Minisitā ke ke me'a mai ki ai. 'Oku 'i ai ha fehu'i mei he Fakafofonga Vava'u.

Fokotu'u toloi alea'i lipooti afa kae 'omai fakamatala \$ he taimi ne veteki ai Fale Alea

Sāmiu Vaipulu: Koia 'Eiki Sea. Tapu ki he Feitu'u na. Tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā pehē foki ki he Hou'eiki Nōpele mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea 'oku fakamālō'ia pē au e lahi 'a e ngāue ko ē kuo lava. Ka 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku tonu ke manatu'i 'e he Feitu'u na na'a ku fokotu'u atu 'i Sanuali ke 'omai 'e he Pule'angá fakatatau ki he Kupu 53 'o e Konisitūtone ha fakamatala 'o e ngāue ki he pa'anga. Ko e me'a kātoa ko eni 'oku tau alea ki ai, feme'a'aki ki ai e Fale he 'aho ni, ko hono iku'anga ko e pa'anga. Na'e 'i ai e pa'anga *emergency*, kuo 'i ai mo e 'ū pa'anga tokoni. 'Omai eni mo e ngaahi 'āsenita 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e ngaahi tu'utu'uni tānaki pa'anga. 'E lava fēfē ke ngāue 'a e Fale ni ki he ngāue tānaki pa'anga ko eni, ngaahi tu'utu'uni ko eni 'oku 'omai. Lolotonga 'oku te'eki ke mea'i 'e ha taha he Fale ni 'a e tu'unga 'o e pa'angá na'e hū mai pē fakamoleki talu mei he mālōlō 'a e Fale he ta'u kuo 'osí.

Ko u pehē 'e au 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu 'e au, tau tuku, tukuange kau ngāue ko ē ki he afā ke nau fai e ngāue afā, 'omai e me'a 'uluakí ke tau ngāue ki ai. Tau ngāue fakatatau pea 'e lava e Fale ni fehu'ia ko e hā e ngāue mo e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá fakafehoanaki ki he ki'i pa'anga ko ē 'oku ma'ú. Ko e taha ia e ngaahi palopalema ko eni na'e hoko 'i he afā ko ia 'o *Ian*. Na'e fokotu'utu'u he ko e ki'i pa'angá na'e lekeleka. Fokotu'utu'u ke to'o e fanga ki'i loki taha. Hū mai e 'Eiki Minisitā 'a e 'Eiki Palēmia he taimi ko ia fo'ou 'o fokotu'u 'e ia 'o to e lahi ange 'ū me'a. Ko e me'a leva na'e hoko ko e feinga'i ke fao 'a e ki'i pa'anga si'isi'i ko ia na'e ma'ú. 'Oku totonu ke tau ako mei he ngaahi me'a ko ē 'o e kuo hili.

Tau 'omai ki he 'aho ni, 'ai eni ke tau feme'a'aki fekau'aki mo e me'a ko ení. 'I he 2014, taimi na'e fetongi ai e Pule'angá motu'a. Kuo 'i ai e 11 miliona 'i he pa'anga *emergency*. Ko e fehu'i ko ē he 'aho ni, talamai ko e 7. Ko e fē afā ia na'e to e 'ave ai e pa'anga. Ko fē ha afā na'e ngāue kimu'a. Ko fē ha fakatamaki, fakatamaki ko u manatu'i, tō e taifoti 'i Vaini na'e to'o ki ai e sēniti ko e feinga'i ke fakangata e taifoti 'oua to e hoko atu ki ha fonua. Me'a ia na'e to'o ki ai. Ko e fehu'i, hā e me'a 'oku hoko. Ko e fai e feme'a'aki ko ē 'aho ni, ko 'etau feme'a'aki pē he 'atā'atāloa ke fanongo mai e kakai e fonua, hā hono 'aonga.

'Oku ou tui 'Eiki Sea, totonu ke tau fakafoki e ngāue 'a e Falé, foki ki he me'a 'uluaki ko ē'oku tu'utu'uni 'e he Konisitūtone. 'Omai e fakamatala ko ē 'oku fiema'u 'e he Kupu 53 'o e Konisitūtone pea 'omai ai mo e 'ū tu'utu'uni ko eni, ko e 'ū tu'utu'uni tānaki pa'anga ē, 'oku lolotonga lele ia. 'Oku 'omai, tānaki mai ko ia ke fēfee'i. Ko e hā e ngāue 'e fai'aki. Lolotonga 'oku hanu e kakai. Ko e hā e ngāue kuo fai ke malu'i 'a e fo'i me'atokoní. Ko e me'a ia 'oku

taupotu maí, ko e me'a ki he kete. Te'eki ai ke ngāue 'Eiki Sea ha me'a ia ke pehē ke 'ai ha ki'i palau neongo ko e palau ko ē 'o Ha'apai na'e 'omai e houa palau ia ko ia, ko u talaange, mani ko eni kuo a'u ki loto tahi e palau ia 'a Ha'apai. Ka 'oku fiema'u ke fai mo fai ha ngāue, tō ha fu'u koane 'oku vave 'ene fuá koe'uhi ke ma'u me'atokoni mei ai e kakai e fonuá. Ka ko e kátoa e 'ū me'a ko ia 'Eiki Sea 'e foki kotoa ki he pa'anga. Ko e hā e lahi e ki'i pa'anga 'oku tau ma'ú, ko e hā e founa te tau vahevahe'aki ia ke ngāue 'aonga taha ki he kakai e fonua. Ko ia ko u pehē 'e au 'Eiki Sea, ko e me'a ko eni ko ē 'āsenita e Feitu'u na, ko u faka'apa'apa 'aupito ki ai. Tau mohetolo ē kae 'omai e me'a ko ē ke tau sio ki ai pea lava ke fai e feme'a'aki fekau'aki mo e afā ko eni mo e fakatamaki kuo hoko. Pea mo e ngāue ko ē ke fai 'Eiki Sea. 'E faingofua e ngāue 'o kapau te tau 'ilo 'a e, ko hotau ivi fakapa'anga ke tau ngāue mei ai. Mālō 'Eiki Sea.

Fetōkehekehe'aki he faka'uhinga'i Kupu 53 e Konisitūtone

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kole ke u hūfanga he ngaahi tala faka'apa'apá. Sea ko u kole atu pē koe'uhi ko 'etau 'asenita. Ko 'etau 'asenita foki kāinga ko e ki'i līpooti ko ē. Kātoa e me'a 'oku mou fiema'u 'oku 'i loto ai. Kapau 'oku, me'a ko eni 'oku tau fakamatala fekau'aki mo e *record budget* ke fai hano siofi. 'Oku 'ikai ke talamai 'e he Konisitūtone ia ha taimi pau ke fai ai. Pea ko e, kapau te mou mea'i 'a e fakamatala ko 'eni, 'oku ne talamai ai 'i he peesi 10.

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu atu, 'e Minisitā, ko e Kupu 53 kapau te ke lau ho'o Konisitūtone 'oku ne talamai totonu 'a e me'á.

'Eiki Minisitā Leipa: Lau mai ke tau fanongo.

Sāmiu Vaipulu: 'Alu 'o lau ho'o Konisitūtone.

'Eiki Minisitā Fefakatauáki: Fokotu'u atu ..

Sāmiu Vaipulu: Lau ho'o Konisitūtone.

'Eiki Minisitā Fefakatauáki: 'Oku 'ikai ke 'asi Sea 'i he Konisitūtone 'o e fo'i Kupu 53 ko eni 'oku ne talamai pau 'i he kamata'anga pē 'o e Fale Alea kuo pau ..

'Eiki Sea: Hou'eiki, kātaki Hou'eiki mo me'a hifo ki lalo.

Sāmiu Vaipulu: 'I he kamata'anga. Ko e taimi ko ē ke fai 'a e fakamatala pa'anga, mei he na'e tāpuni ai 'a e Fale. Ko e pa'anga ia 'oku fiema'u 'e he Kupu 53 e Konisitūtone ke fakamatala'i. Pea 'ai ke mea'i 'e he Minisitā ko eni, ko e taimi 'oku fakatonutonu ai 'oku 'i lalo. 'Oku 'ikai ke to e kau mai ia he tuhu mai, kātaki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea lau mai ke tau fanongo.

Sāmiu Vaipulu: Ko e tu'utu'uni ngāue eni ho Fale, 'a e Fale ko eni.

'Eiki Sea: Hou'eiki, mou kātaki 'o me'a ki lalo. Ko e Kupu eni te u lau atu ke mou me'a kotoa ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia. Mālō.

Tu'utu'uni Sea Fale Alea fekau'aki mo e Kupu 53

'Eiki Sea: Kupu 53 Konisitūtone 'o Tonga. Ka 'atu 'e he Minisita Pa'anga ha tohi fakamatala ki he Fale Alea, ko e Kupu 'oku lau pehē. Pea ka fakataha 'a e Fale Alea 'e 'atu 'e he Minisitā Pa'anga koe'uhi ko e Kapineta, ha tohi fakamatala ki he anga 'o e tauhi 'a e pa'anga kotoa pē 'a hono hū mai mo e hū atu 'i he ta'u ko ē pē ta'u, 'i he ta'u ko ē pē ta'u ne fakataha alea 'e taha mo e anga 'o 'ene hū mai mo hū kitu'a." Ko e Kupu ko eni 'oku hā pē Hou'eiki. Pea ka fakataha 'a e Fale Alea 'e 'atu 'e he Minisitā Pa'anga. 'Oku 'uhinga pē ia ki ha fakataha 'a e Fale Alea. 'Oku 'ikai ke tuhu tonu mai ia 'i he kamata 'a e fakataha Fale Alea pē 'i he 'uluaki fakataha 'o e Fale Alea. 'Oku hā mahino mai pē ai, pea ka fakataha 'a e Fale Alea. Na'e 'osi 'i ai 'eku tu'utu'uni ki he me'a ko eni Fakafofonga Vava'u, 'oku tu'u 'atā pē. Pea fakataha ki he hokohoko ko eni e ngaahi lao 'oku 'i ai e faka'uhinga 'oku 'uhinga eni ki he ta'u fakapa'anga. 'I he'ene pehē 'oku kei lele pē ta'u fakapa'anga pea 'oku te'eki ai ke 'osi ke lipooti mai ki ai 'a e Minisitā Pa'anga.

Faka'uhinga Vava'u 15 he Kupu 53 Konisitūtone

Sāmiu Vaipulu: Mālō 'Eiki Sea. Kātaki pē 'o me'a hifo ki he laini fakamuimui, ua ki he fakamuimui. 'A ē 'oku ne, ko e lau ko ē kakato ko ē fo'i kupu. "Pea ka fakataha 'a e Fale Alea 'e 'atu 'e he Minisitā Pa'anga koe'uhi ko e Kapineta ha tohi fakamatala. Pea ka fakataha 'a e Fale Alea, ko eni ia 'oku tau fakataha tautolu, ha tohi fakamatala ki he anga e tauhi 'o e pa'anga kotoa pē, 'a hono hū mai mo e hū atu 'i he ta'u pē ko e talu mei he fakataha alea 'e taha mo e, ko e fakataha lea ko ē 'e taha ko e fakataha alea ia kuo 'osi. Pea 'e tahá mo e anga 'o 'ene hū mai mo hū kitu'a. 'Eiki Sea, 'i he faka'uhinga ko ē 'a e motu'a ni, ko e talu mei he fakataha ko ē kuo 'osi ko 'ene 'osi ia 'a e fakataha. Fiema'u ke mai e fakamatala ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kātaki mu'a ke u ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga.

'Eiki Sea: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku ki'i kole pē ki he Fakafofonga. Ke ne ki'i fakahoko mai mu'a pē ko e, ha fakatātā e fo'i fakamatala ko eni kuo 'osi fai. He 'oku tau lolotonga talanoa pē he fakamatala fakalukufua 'a e Pule'angá, 'aho 30 'o Sune 'oku te'eki ai ke 'omai. He ko e fakamatala pa'anga ko ē 'oku 'ave ki he Fale Alea, tukukehe kapau 'e toki kole 'e he Fale Alea ha fakamatala pau. Kuo pau ke fakamatala he ta'u fakapa'anga.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko e ki'i fakatonutonu atu ki he Minisitā.

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he Hou'eiki Nōpele Ongō Niua 'Eiki Minisitā.

Lord Fusitu'a: Ko e ngaahi fakamatala fakapa'anga ko íá 'e toki 'omi pē 'i Sune pea mo e patiseti. Koe'uhi na'e 'i ai e veteki e Fale Alea, kuo pau ke 'omi ha fakamatala ia mei he 'aho veteki ki he 'aho 'aho na'e fokotu'u ai 'a e Pule'angá fo'ou 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga ia 'oku mafatukituki ai 'a e Kupu 53 e Konisitūtone 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: Sea kātaki fakamolemole, ko e fakamaama 'oku ke fai 'o fekau'aki mo e kupu ko eni 'oku 'ikai ke ne tuhu'i mai pē ko fē fakataha 'oku fai ki ai e talanoa.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e tokoni eni pē ko e fakatonutonu Sea, ke 'ai ke mahino.

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: 'A ia 'oku ou 'uhinga atu ke tau hanga 'o fakapapau'i 'a e Kupu 'oku tau talanoa ki ai.

'Eiki Sea: Kātaki pē fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: Sea ke fakamahino'i pē ko e fakatonutonu, 'ai pē ke tau *follow* pē he'etau founa ngāue.

'Eiki Sea: Te'eiki ai ke mahino kia au Fakafofonga 'a e fakatonutonu ko ē 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā ka ke toki fakatonutonu mai.

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: 'Io 'e Sea ko e me'a ko u 'uhinga ki ai na'e toki 'osi eni e lau 'o e Kupu, 'o e Konisitūtone. 'Oku 'asi ai 'i he fakataha 'oku 'ai ke fakahoko 'i he Fale Alea. 'Oku 'ikai ke ne talamai 'e ia 'oku fai ha fakataha fika 1, fika 3, fika 10.

Lord Tu'ivakanō: Sea, kole fakamolemole atu pē 'Eiki Sea. Tu'unga ho Fale.

'Eiki Minisita Leipa: 'Oku *silent* 'a e lao ai.

'Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga 'oku fiema'u ke me'a mai pē tokotaha 'i he taimi pē taha.

Lord Tu'ivakanō: Ko ia 'i he pau ke kole atu ki he Feitu'u na ke fai e fakatonutonu pē ko e tokoni. Kapau 'oku tu'u, me'a hake pē ia 'o fakamatala, 'oku hā, 'oku pule pē ia 'i he Fale ni. Ko e me'a ia na'e fehu'i 'e he Fakafofonga Tongatapu. Ko e fakamahino pē Sea ka ke kātaki fakamolemole.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisita ko e hā ho'o fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko 'eku kole pē 'a'aku.

'Eiki Sea: Fakafoki ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku kole pē 'a'aku Sea, 'ai mai mu'a ke pau pē ko e hā 'a e fo'i fiema'u ko eni, he 'e lava pē ia 'o 'omai e fakamatala. Pē ko e fakamatala mei he 'osi e veteki 'o a'u mai ki he 'aho ni kau lele au 'o 'omai e fakamatala ko ia. Ko 'eku 'uhinga atu, kuo hangē kiate au 'oku ki'i 'atā fo'ou, ka 'o kapau 'oku hangē 'oku fakamatala mai ko e 'omai 'a e fakamatala fakalukufua 'a e ngāue 'a e Pule'angá he ta'u fakapa'anga. 'Io , ko e me'a ia 'oku fai. Pea kapau ko ha to e me'a eni ia 'oku 'ai ke 'omai, talamai pau e me'a 'o fakatatau ki he lao, ki he Konisitūtone kae 'omai. 'Oku ki'i fihī pē kiate au 'a e fo'i faka'uhinga 'oku ou fanongo ai.

'Eiki Sea: Ko ia. Hou'eiki, 'ikai ke u to e tali ke me'a mai ha taha koe'uhi ko e fehu'i e 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he Fakafofonga Vava'u 'oku 'uhinga ai 'etau tipeiti. Pea te u tuku e faingamalie ko eni ki he Fakafofonga Vava'u. Hou'eiki ka to e tu'u tu'o ua hake ha taha, te tau tuli pē 'oku te'eki ke 'osi e 'aho 'uluaki. Kole atu ke tau tauhi e lao ko eni e Falé.

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. 'Oku ou fakamālō au ki he 'Eiki Minisita Pa'anga. Ko ē kuo ne me'a mai 'e lava ia 'o 'omai. Ko e me'a ia ko eni 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ki he ta'u fakapa'anga. 'UHINGA pē eni ia mei he mālōlō kuo 'osi ki he hū ko eni 'a e Fale. 'Oku 'ikai 'uhinga e fo'i kupu ia ke me'a, pea ko e kupu ia ko eni ko e kupu pē kuo fuoloa pē 'ene 'i he Konisitūtone 'a'ana ia.

Pea 'oku fiema'u pē ia ke 'omai kae lava 'o faingofua 'a e ngāue ko ē, 'oku 'ikai ko ha fu'u fakamatala ia 'oku lahi, kakato...

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole ke u ki'i fehu'i ange. 'E lava pē ke u ki'i fehu'i.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Sea kae 'uma'ā, kapau 'e fakataha tu'o 3 'a e Fale Alea , na'e 'ikai ke anga e Fale Alea ko eni ki ha toutou fakataha. Na'e fakataha tu'o taha pē he kuo hili. Kapau 'e fakataha tu'o 3 tu'o 4, 'e lau ai pē, 'e fiema'u ai pē ngaahi fakamatala pa'anga ki he fakataha kotoa pē.

Sāmiu Vaipulu: Sea, na'e 'ikai ke anga 'a e Fale Alea ia he fokotu'u ia he ko eni, kimu'a ko ē 'i he liliu ko ē na'a tau fai 'i he 2010 na'e lava 'o fa'u lao 'a e Fakataha Tokoni ia. Pea na'e fa'u pē 'e he Fakataha Tokoni ia e ngaahi tu'utu'uni mo e 'ū me'a ko ia. 'A ia ko e taimi ni ia 'i he liliu ko eni kuo tau a'u ki ai, 'oku 'ikai ke to e lava 'a e Fakataha Tokoni 'o fa'u lao ko e Fale ni pē. Pea ka hoko pē ha taimi 'oku fiema'u ai 'a e Fale ni ke fa'u ha lao, kuo pau ke ui ke 'i heni 'a e Mēmipa ke fa'u 'a e lao ko ia 'Eiki Sea. Ko hona kehekehé ia 'Eiki Palēmia.

'Eiki Sea: Hou'eiki, kapau te u fakamanatu atu na'e 'osi 'ohake 'e he Fakafofonga Vava'u e me'a ko eni pea na'e 'osi fai 'eku tu'utu'uni ki ai. Te tau toloi e feme'a'aki fekau'aki mo e me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga kae fakafoki mai 'a e *Hansard* na'e 'osi ha mahino atu pē ki ai 'a e me'a ki he Kupu ko eni. 'I he'ene pehē he 'ikai ke to e fai ha lave ki ai he na'e 'osi fai 'eku tu'utu'uni ki ai kimu'a. Kole atu pē ki he Fakafofonga, ko eni 'oku tali 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e tokanga ki ai 'a e Fale, 'e līpooti mai ki ai. 'Eiki Minisitā Pa'anga, te ke līpooti mai 'a e ngaahi fiema'u. Ko eni 'oku kamo mai. Me'a mai e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: Sea ko u kole fakamolemole atu he'eku to e tu'u hake tu'o ua ho Fale ka 'oku pule pē Feitu'u na. Ko e 'uhinga pē ia e fehu'i 'a e motu'a ni ki he 'Eiki Minisitā he 'ū teuteu ko eni he afā, ka fai ā ha līpooti 'o 'omai ki ho Fale ni, 'ai pē ke taha. Kae 'oua to e 'ai fakamovetevete ko e 'uhinga ko u fehu'i atu hē ka ke fakamaau, 'ai ke tonu he 'oku ha'u ki he Fale Alea 'o Tonga. Talamai 'e koe ko e 11 fehu'i atu au he 2. Ka ke to e līpooti leva ha me'a 'oku *emergency* 'ai ke maau pea *final*, mate mo e mo'ui 'a e fonua 'oku 'i ho'o līpooti. Ko ia Sea, mālō.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i fakatonutonu. Ko e 1 mo e 11 'oku 'i loto pē he līpooti. 'A e 'ū līpooti ko eni na'a ku fakalau atu, fakamolemole. Ka u kole Sea na'a faingamalie ke u fakama'ala'ala atu ai pē he'eku ngata'anga 'anenaí.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, ko e 'uhinga e, ki'i fakatonutonu. Ko e hā 'oku ne 'ai ai 900 ē kae 3000 ē. 'Oku 'omai ki ho Fale ko e līpooti kakato ē. Ko ia pē Sea.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea kātaki pē. Ko e 'uhinga ē hono 'omai e 1 mo e 11 ke mou mea'i pē 'a e kehekehe ko ē 'o e 'aho ko ē na'e 'ai ai e 1 na'e te'eki ai ke mau lava mautolu 'o 'alu ki Tonga ni kātoa. Na'e kei fai e fetelefoni'aki pea na'e feinga pē 'a e ngaahi, 'a e kau ngāue ke nau a'u. Ko e ngata ia ko ē 'a e fika na'e a'u ki ai 'a e kau ngāue he līpooti 'uluaki. 'Alu 'alu pē 'o 'atā e ngaahi hala pea lava e kau ngāue 'o a'u ki he ngaahi kolo. Pea kapau te mou me'a Fika 2, 3 'o a'u ki he 11 'oku 'alu 'alu pē 'o a'u ki he fo'i tu'unga kuo mā'opo'opo mai ai 'a e ngaahi

fika mo e ngaahi fakamatala ko eni ki he ngaahi fale na'e holo. Pea ko e 'uhinga ia 'oku kehekehe ai Sea.

'Eiki Sea: Ko ia, Fakafofonga ko e founa ngāue pē līpooti e 'Eiki Minisitā ko 'ene fakama'ala'ala mai. Ko e fakahā atu pē līpooti he kamata pea mo e kimui ni. Me'a mai e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u.

Fokotu'u ke tukuhifo Kōmiti Kakato e Līpooti MEIDECC ki he afā Gita

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea kole pē mu'a ke u hūfanga atu mu'a he fakatapu kuo 'osi hono aofaki. 'Eiki Sea ko 'eku tu'u hake 'a'aku ia ko 'eku kole ki he Feitu'u na fēfē mu'a, tuku hifo mu'a e *issue* ia ko eni ki he fakataha, ki he Kōmiti Kakato, koe'uhi kuo ke me'a mai 'o fakangatangata e Fale. 'Oku 'ikai ko ha ki'i me'a si'i eni Hou'eiki, 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki. Pea kuo 'osi me'a mai he Seá ko ho'o to e tu'u tu'o ua pē, ko ho'o me'a tu'o ua ki 'olunga, 'e fakaa'ua'u leva hono ngafa fatongia ko e tuli tautolu kitu'a. Pea ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea ki he Feitu'u na, tuku hifo mu'a ki he Kōmiti Kakato ke fai ha feme'a'aki, tau'atāina e kau Mēmipa koe'uhi he ko e *issue* eni ia 'oku faingofua 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u kole atu ki he Feitu'u na, fē līpooti 'a e Kōmiti, 'oku ke mea'i 'e he Feitu'u na fekau'aki pea mo e saikolone ko eni ko *Gita*. Kole atu ki he Kōmiti ko ia ko hai e Sea he Kōmiti ko iá hangē kiate au ko e Fakafofonga mei 'Eua. 'Omai mo e līpooti ko eni 'a e Kōmiti Ngoué pea 'omai ki he Fale ni pea ke mea'i 'e he Hou'eiki na'e 'i ai e fakataha ki ai. Pea tuku hifo leva ki he Kōmiti Kakato ke fai ha feme'a'aki ki ai.

'Eiki Sea ko e 'ū fehu'i ko eni 'oku fai 'e he kau Fakafofonga 'o e Kakaí, pē ko e ni'ihi 'i he tēpile ni, 'oku hā pē ia 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni 'i he Kupu 97 'Eiki Sea. Kupu 97, “E ngofua ke fai ha ngaahi fehu'i ki ha kau Minisitā kau ki ha ngaahi me'a felāve'i mo e kakai, kau ki ha ngaahi me'a felave'i mo e ngāue 'a e Minisitā pē ko e Pule'angá.” 'Eiki Sea ko u kole atu pē Hou'eiki Minisitā 'oua te mou tuputāmaki. Ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku fehu'i atu 'e he, hangē ko eni ko 'etau faka'uhinga ko eni ki he Kupu ko eni e Konisitūtone 'Eiki Sea. Kole atu pē au ko e hā hano faingata'a ko e 'omai pē, hangē ko ē 'oku 'ikai ke lelei ki ha taha he Fale ni ka faifai ange kuo kole mai ke 'omai e fakamatala pa'anga fakalukufua 'o e fonua ni ke mea'i 'e he Falé pea tau hoko atu 'etau ngāue. Pea ma'u e napangapangamālie, pea ma'u e fiemālie, ma'u mo e 'ofa ai Sea, me'a mahu'inga ia. Pea ko u fokotu'u atu ki he Feitu'u na, tuku hifo mu'a ki he Kōmiti Kakato ke tau feme'a'aki ki ai. He ko u tangutu au ki lalo he ko u 'osi lave'i 'Eiki Sea taimi na'a ke Sea ai na'e 'osi teuteu e Feitu'u na ke ke tuli au kitu'a. Ka ko u fakaongoongo faka'apa'apa koe'uhi he 'oku 'i ai e fatongia 'Eiki Sea. Ko u fokotu'u atu ki he Feitu'u na.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u eni mei he Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u ke tuku hifo e līpooti e 'Eiki Minisitā MEIDECC ki he Kōmiti Kakato. Poupou?

'Eiki Palēmia: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

Kole Pule'anga tukuange nau faingamalie fai e ngāue tokoni hili ange Gita

'Eiki Palēmia: Ko u pehē 'e au kuo tau maau mālie e me'á. Kuo 'osi 'oatu e līpooti ka ko e kole atu e motu'a ni, tuku ange ki'i faingamalie ke ngāue Pule'angá ki he ngaahi me'a ko eni 'oku mou tokanga ki ai. 'Oku fanongo lelei atu, me'a lelei atu e Hou'eiki Kapineti ki he ngaahi

me'a ko ena kuo mou 'omai. Pea 'oku, ko eni kuo mau, 'e fai e tokanga ki ai. Ko 'etau mātuku ko eni 'e hoko atu e ngāue. Ka ko u fakamanatu atu kia moutolu, ko e afā ko eni na'e toki 'osi ko e fu'u afā lahi pea mo e maumau lahi pea ko e ngāue lahi 'oku fiema'u ke fai ki ai ke maau ke tau fononga lelei pē pea mo e ngāue ke 'oua na'a 'i ai ha taha 'e hanu mai 'amui pē launga ko e 'uhinga ko e 'ikai ke sai e tufotufa pē 'oku 'ikai ke maau e. Ka ko u kole atu kuo lava lelei atu e Pule'angá honau tafa'aki. Kole atu ke 'omai ā ha faingamālie ka tau hoko atu ha me'a kehe.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eua 11.

Fakamālō'ia ngāue 'a e Pule'anga hili ange e afā

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea, pea ko u kole ke u hūfanga atu he tala fakamalu kakato kuo kamata'aki e fakataha 'a e Fale he pongipongi ni. Sea 'oku tau fakafeta'i kotoa pē he fakakakato e 'amanakí 'o tau kamata e faha'i ta'u Fale Alea ko eni he ta'u ni, Feitu'u na. fakamālō foki Sea ki he Palēmia kae 'uma'ā e Pule'angá ko e 'uhinga ko e ngaahi ngāue kotoa pē kuo lava fakahoko kae 'uma'ā 'a Tongatapu ni 'o lave ai 'a 'Eua 'i he matangi ko eni kuo tau fanongo ki ai. Tau fanongo ki he līpooti kuo fai 'e he Minisitā pea ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā kae 'uma'ā e *CEO*, Talekita e *NEMO*, ngaahi kupu fekau'aki kotoa pē 'i he umouma taha he uike 3 ko eni kuo tau sītu'a mei ai. Pea ko u tui he pongipongi ni Sea, tau vakai ki he tu'unga e fonua neongo 'oku te'eki ai ke ulo kakato e maama, ka ko e hopo mai e la'ā fakamatelie, tau maamangia kotoa pē.

Vahefonua 'Eua 'Eiki Sea, na'e, ko u tui kuo ma'u pē fakaikiiki ka ko u fiefia pē ke fakahoko heni. Na'e a'u ki he 'aho Tu'apulelulu 'o e 'uluaki uike pē, kuo foki e me'a kotoa ki he angamaheni, lele vai, 'uhila, lele mo e falemahaki mo e ngaahi ngāue angamaheni. Na'a ku toki foki mai mei motu 'i he faka'osinga e uike 'Eiki Sea. Ko u tui kapau na'e 'i ai ha taha 'e to e 'a'ahi atu he ngaahi uike, 'ikai ke nau 'ilo 'enautolu na'e afāngia 'Eua. Ko e anga ia e langafonua mei motú 'Eiki Sea, neongo 'oku 'i ai si'i ngaahi 'api 'oku nau kei fokoutua pē 'i he ngaahi talitali'anga holó 'Eiki Sea. Ka ko hono fakakātoa ko u fakamālō ki he Potungāue Mo'ui 'i he ngāue ki he ngaahi ngāue felave'i mo e mo'ui lelei 'a e kakai.

Tokanga ki he tokoni he tafa'aki 'o e ako

Sea ko e me'a 'oku tokanga ki ai e motu'a ni ko e ako. Kuo 'osi 'omai e fakafuofua pea mo e 'esitimeti pea mei he kulupu ko eni 'oku ngali fakafuofua ki he 10 miliona. Pea ko u tui Sea neongo kuo fakakakato e fanga ki'i tēniti 'o 'ave, 'ikai ke lava e fānau ia mo e kau faiako 'o ngāue he ki'i tēniti ko eni. Lahi e ngaahi maumau 'oku hoko ki he ngaahi ako e siasí tautefito ki he Kolisi Kuini Salote pehē ki he Kolisi 'Apifo'ou.

'Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga 'e to e 'oatu pē ho faingamalie koe'uhi ko 'etau tu'utu'uni. Kole atu Hou'eiki ke tau toloi e Fale ki he 2.

Tevita Lavemaau: Mālō 'Eiki Sea.

(Toloi 'a e Fale ki he 2 efiafi)

<001>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki kimu'a pea tau mālōlō na'e lolotonga me'a 'a e Fakafofonga 'Eua 11. Fakafofonga 'oku toe ho'o miniti 'e valu. Me'a mai.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea 'oku ou kole ke u hūfanga atu 'i he tala fakatapu kakato kuo kamata'aki 'i he pongipongi ni. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu 'i he to e ma'u 'a e faingamālie ke fakakakato e hoha'a na'e fai mei he motu'a ni ka u to e ki'i fakamā'opo'opo pē 'Eiki Sea 'a e me'a ne u lave ki ai ko e 'uhingá ko e felāve'i pea mo e ongoongo mo e līpooti kuo 'omai pea mei he Minisitā 'oku ne tokangaekina e ngaahi fakatāmaki fakaenātula 'oku hoko ki he 'ātakai he afā ko *Gita*.

Ngaahi maumau he ngaahi 'apiako 'i 'Eua

'Eiki Sea ko e Funga Fonua ko e tu'u ki he ngaahi ako na'e maumau e fale nofo'anga pisikoa 'i he 'apiako lautohi 'i Houma pehē ki 'Ahau pea mo Tufuvai pea mo Angahā. Ko e fale nofo'anga ko eni na'e langa pē ia he *PTA* ko e 'uhinga ko e ngaahi kau faiako tokoni 'ofa mai ko eni 'Eiki Sea. 'Oku kole 'Eiki Sea ki he potungāue mu'a ke nau tokanga ange ke ki'i ki'i fakavavevave 'a e ngāue ko eni.

Kole ke 'ave ngāue monomono ki he ngaahi 'apiako siasi ke fai he siasi ke vave

Me'a 'e taha Sea ko u fakatokanga'i ko e 'uhinga ko e mahu'inga ko ē akó ki he fonua ni fakalukufua. 'Oku tautēfito eni 'Eiki Sea ki he ngaahi ako ko ē 'a e siasí. Ko e maumau lahi na'e hoko ki he Kolisi Kuini Sāloté pehē ki 'Apifo'ou pea 'oku ou tui 'oku mou me'a'i pē ko e ngaahi maumau ko eni meimei ko e to'o pē 'ato. Ko u kole atu 'Eiki Sea ki he Pule'anga ke nau fakakaukau'i mu'a ke fai. Ko e silini eni ia 'oku mähino 'oku lahi e pa'anga ia ko e ngāue ke fakavavevave pea ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea ki he Pule'anga ke fai ha vakai ki ai pea mo e Potungāue Ako ke fakamafai'i 'a e ngaahi siasi hangē ko e Uēsiliaana ke nau fai 'enautolu 'a e ngāue hono monomono 'a e 'ū fale ako ko eni kae hoko atu e ako. Pea ko u kole ke nau fengāue'aki pea mo e *MOI* ko e 'uhinga ke fakapapau'i 'oku nau *comply* pea mo e ngaahi fiema'u ko ē 'a e *building code* 'a e lao pea tuku e fakamole ke nau fai kae toki *reimburse* he Pule'anga ha taimi 'oku toki maau ai 'enau ngāue pehē pē ki 'Apifo'ou pea mo e ngaahi ako kehe.

Ko u tui Sea ko e founa vave taha ia te tau lava ai ke tokoni ke 'oua 'e maumau'i e ako e fānau he fonua ni 'i he matangi ko eni. Na'a nau 'osi mālōlō he uike 'e ua pea mei he ako pea 'oku ou tui 'e tu'u 'i he taimi ni neongo pē 'a e ngaahi tokoni fakataimi atu ko eni ki he 'oatu e ki'i tēniti mo e hā fua 'oku 'osi mea'i pē he Hou'eiki ia 'a e faingata'a 'o e ngāue'aki 'a e tēniti. 'Asinga ai ko e 'ea 'oku 'uho'uha pea mo e hā fua e ngaahi palopalema ko ia. Pea ka la'ala'ā mai ha 'aho 'e taha pē 'aho 'e ua he 'ikai te te lava kita 'o nofo 'i loto 'i he tēniti. Ko ia ko u kole atu ki he Palēmia kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga pehē ki he Minisitā ko eni 'oku ne tokanga'i e Ngaahi Me'a Fakaenātula pehē foki ki he Minisitā Ako. Ko u kole atu ke mou ki'i ngāuengāue mu'a 'o ki'i fakakalasi ia he *priority* hono feinga ke fakafoki e ngaahi ako ki he tu'unga nōmolo ka nau lava 'o hoko atu e ako ke 'oua 'e uēsia 'a e ta'u ngāue ko eni.

Fokotu'u ngaue'aki tukupau ki he sipoti ki he ngaahi tokoni ke fakaakeake vave 'aki e fonua

Ko e kongā hono faka'osi 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko e, kuo tau 'osi ma'u 'etautolu 'a e taukei fe'unga 'i he fēpaki mo e ngaahi ha'aha'a 'o nātula. Pea ko u tui ko e lēsoni na'a tau ako ko ē mei Ha'apai kuo 'osi 'eni e ta'u 'e fā pē nima 'oku tau kei fe'ao pē mo e ngāue ko e ngāue 'oku lōlōa ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga ia 'oku fiema'u ke fakahoko leva 'o 'ikai ke tau to e nofo tautolu 'o fakaongoongo ki ha pa'anga tokoni mai mei Nu'usila, 'Amelika mo fē fua. Kuo 'osi 'i ai 'a e pa'anga na'e vahe'i fe'unga pē 'i he 'esitimeti 'a e Pule'anga ki he tali 'a e ngaahi ha'aha'a 'o nātula pea na'e 'osi me'a pē 'a e 'Eiki Minisitā..

<002>

Taimi: 1405-1410

Tevita Lavemaau: ... 'Eiki Sea, na'e ai mo e pa'anga 'e lau miliona na'e vahe'i ki he sipotí, mahino eni ia kuo kaniseli e sipotí, kuo u kole atu ki he Hou'eikí, mou ngāue'aki e silini ko iá ke to'o mai e silini ko iá ke fai 'aki e ngaahi ngāue fakavavevave ko ení ia ke fakafoki e fonuá ki he tu'unga 'oku nōmolo kae lava ke tau hoko atu 'a e ngāue ki he kaha'ú. Kapau te tau nofo ke fakaongoongo ki muli 'Eiki Sea, 'e pule'i leva ia 'e he ngaahi sino tokoni ko ení. Kuo mou 'osi me'a'i pe 'e moutolu. Te nau ōmai 'o talamai e founa ke fai ai e tokoni, hā e lahi e ki'i fale ke langa mo e hā fua mo e hā fua. Kuo 'osi ai e ngaahi 'elia mahino ia 'oku fiema'u. Hangē ko ē na'e 'osi me'a ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapú ki he ngoué. 'Oku 'ikai ke u poupou'i e totongi huhu'i e maumau ki he ngoué, ka 'oku ou poupou'i 'oku tonu ke fakaivia e kau ngoué. 'Oange ha'anau ngaahi houa palau taki fiha 'a e tangata ngoue kotoa pē, ke lava 'o foki ki 'uta 'o hoko atu 'ene ngāue ki he ngoué.

Ko ia ko e ki'i me'a faka'osi 'Eiki Sea ko 'eku fakamālō ki he Pule'angá ko e 'uhingá ko e tokoni ko eni felāve'i pea mo e tuté, 'o e ngaahi koloa me'akaí, kae'uma'ā e ngaahi koloa ki he langá, hangē pe ko ia na'a tau fanongo pe ki ai na'e 'osi fakahoko mai he letiō, pea 'oku ou fakamālō ki he pule'angá he ngaahi kongā ko iá. Ka 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, 'oua 'e fakangatangata e me'akai ia ko iá ki Tongatapu ni pē. Kau kotoa pe ki ai 'a 'Eua, Ha'apai mo Vava'u. Ko hono feinga ko ē ke polisi'i ke 'ai pe ko Tongatapú ni, faingata'a 'aupito ia. Kuo tau uesia kātoa pē kakai ko ení, pea 'oku ou fokotu'u atu ke fakangofua pē.

Kole ke to'o tukupau ki he moa

Me'a faka'osi 'oku ou kole ki he Pule'angá 'Eiki Sea, kuo u kole atu ke fakakaukau'i mu'a ke to'o e tukupau ki he moá. Mo'oni pe tokoni ko eni ki he me'akaí, 'u kapa mo e ngaahi me'a 'oku 'ai he 'aho ni- faka'ofa'ofa, ko e ki'i afā ko ení mo e maumau ko ení, 'e ki'i taimi lōlōa 'etau fetakai mo iá, pea tau toki mānava lelei atu. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu ki he Pule'angá, fakakaukau'i mu'a ke to'o e tukupau e tuté pea to'o mo e CT ki he moá, he ko e fo'i me'akai tefito eni, 'oku ma'u he kakaí faka'aho, pea 'oku ou tui ko e fu'u tokoni lahi 'aupito eni 'Eiki Sea ki he'etau langa fakalalakaka, ki he 'etau fakaakeake ko eni 'oku faí. Mālō 'aupito e ma'u faingamālie 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tonga. Tapu mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele Fakafofonga e fonuá, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Tau fakafeta'i ki he 'Otua, mālō e fakalaumālie lelei 'a e Sea, 'uma'ā 'a e Hou'eikí, tau kamata 'a e ngāue faka-Fale Alea 'i he feitu'u fo'ou ko eni. Kimu'a ke u fakahoko atú Sea, kuo u tokanga ki he me'a ko eni ko e kakato, *completeness*. 'I ho langí Sea 'oku 'i ai 'a e Sila 'o Tongá, pea 'oku kei tu'u pē fetu'u 'e tolú, mo e kalauní, mo e lupe mo e

lou 'olivé, mo e heletā 'e tolú. Ko e kalauni ko ē 'i 'olungá 'oku fakafe'ao ki ai 'a e louifí, ka 'oku 'ikai kakato e kalauní. Ka 'oku ou tuku atu ki he Feitu'u na pea mo e Kalake Pulé ke fakakakato 'a e naunau 'o e Fale Alea 'o Tongá. 'Oku 'ikai ke kakato e kalauní 'oku puli e kolosí. Me'a mahu'inga ia.

Te u hoko atu Sea ki he ... ko e faingata'a ko eni 'oku hokó ko e hoko mai ia kiate kitautolu. Pea 'oku ou fiefia he fanongo ki he ngaahi feme'a'akí, ke tau fengāue'aki, hangē ko e folofola 'a Tupouú, tau ngāue fakataha. Pea ko e ngaahi fakakaukau 'oku 'omi mei he tēpile 'a e Hou'eiki mo e tepile 'a e kakaí, fakafiefia. 'Oku mau fiefia 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí ke tau fengāue'aki ai. Ko e tō ko eni 'a e afā, ne ala leva 'a e Pule'angá 'o fai e ngāue fakavavevave, pea kuo 'osi vahevahe ki he ngaahi *cluster* mahalo pē 'oku 9. Pea ko e ngaahi *cluster* ko iá kuo nau fai 'osikiavelenga 'a honau ngaahi fatongia. Ai e *cluster* 'oku ngāue ki he fefononga'akí, ai e *cluster* ki he 'uhilá, ko e vaí, ko e akó, ko e mo'uí, ko e fetu'utakí. Lava lelei e ngaahi fatongia ko iá pea 'oku mau lolotonga fononga atu 'o fai fakahoko e fatongia ko iá. 'Osi pe tō 'a e matangí, ngāue leva 'a e Pule'angá, faka'ata'atā 'a e halá, to'o e ngaahi me'a na'e holo ai. 'Atā mei Nuku'alofa ki Kanokupolu ...

<003>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisita Ako: ... mei Nuku'alofa ki Niutōua 'osi faka'ata'atā 'a e hala 'osi fai á e ngāue ki he 'uhila, kuo 'osi taki atu a'e 'uhila ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga kau ai a'e 'Ofisi 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Osi taki atu mo e neti, 'alu eni e 'uhila ke 'ave ki Hahake mo Hihifo. 'Oku fai 'a e ngāue e Pule'anga, mau 'osikiavelenga he fai 'o e fatongia. Kuo 'osi fai 'a e ngāue ki he vai. Kuo Pule'anga, mo e kakai. Kuo 'osi fai 'a e ngaahi ngāue 'a e ngaahi ma'u'anga kolo. Pea 'oku fiefia mo e kakai...Ko e mo'ui ko u fanongo he letiō mo hono 'oku fiefia pea 'i ai hono ngaahi tala hono fana 'aki 'a e kemikale 'o e namu mo e 'inisekita he fonua. Pea 'i ai mo e kalasi 'e taha 'oku nau tokanga ki he me'a fakame'atokoni Pea kuo 'osi tala'ofa 'a e Pule'anga ke nau palau 'a e fo'i 'eka 'e 1 'a e siasi kotoa pe 'i he kolo. Tau pehē ko e kolo 'oku 'i ai 'a e siasi 'e ono. Ko e 100 ia 'e 6 'e palau ko ia pea hangē ko e feme'a'aki na'e 'ohake 'e he Nōpele ke tō ai 'a e koane ki he tu'unga malu fakame'atokoni 'a e ngaahi me'a fakavavevave 'a e me'a fonua. Pea ko u kole atu pe Hou'eiki. 'oua te mou tuputāmaki ka tau fengāue'aki pe ...

Lord Tu'ilakepa: .....Sai pe mu'a ke lava ke u ki'i tokoni atu ki he 'Eiki Minisita, kapau te ne tali?

'Eiki Sea: 'Eiki Minisita! Te ke tali 'a e kole tokoni ko eni 'a e 'Eiki Nōpele, Teke tali pe?

'Eiki Minisita Ako: Tali lelei 'Eiki Nōpele he 'oku tau fetokoni'aki.

Kole ke hiki fo'i palau 'e 3 ki he 'eka pea mai ha fakaikiiki ki he palau ko ia

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Minisita. Kole pe ke u hufanga he fakatapu ko 'eku tu'u pe ko 'eku kole ki he 'Eiki Minisita koe'uhi foki 'oku 'omai foki he'ene me'a he ko e me'a fo'ou eni ia. Ko e me'a ko eni na'e 'omai ki he Kōmiti pea ko e me'a ia ne u kole ai Sea ke 'omai mu'a 'a e Lipooti 'a e Kōmiti Ngoue, ko e me'a ia na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki ki ai 'a e Kōmiti pea ke mou me'a ki ai. Ko e 'eka 'e taha 'ave ki he ngaahi fāmili... pea na'e fai 'emau kole Sea, ke hiki mu'a 'a e fo'i 'eka 'e taha .he ko e fo'i palau pe 'e taha koe'uhi he ko e palau

kuo pau ke palau tu’o tolu. Ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ‘aki ko e fo’i 100 ‘e taha ki he ngaahi siasi ... ha ha’amou fakaikiiki ki ai koe’uhi ‘e to e lōloa ange ‘a e ngāue ki ai ‘Eiki Sea.

Pea mo e to e me’a pē ‘e taha ‘Eiki Sea, ko e fie tokoni pea ‘oku sai pe ke tau feme’a’aki pe heni pea toki tuku hifo mu’a ki he Komiti Kakato he na’e ‘osi hano pou pou’i, koe’uhi kae ‘atā ‘a e feme’a’aki ia he ko e Fale ‘a e Feitu’u na, ‘osi mea’i pē he ‘e he Hou’eiki. Na’a ke me’a ki ai ‘anenai na’e hangē na’e fetō’aki ‘a e Hou’eiki hangē ‘oku ‘ikai mahino ki he kau Mēmipa. Ka ki he motu’a ni ko u fie ‘oatu pe ki he Feitu’u na ko e meá pe ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Minisita Ako, lahi ‘a e ngaahi me’a ‘oku fie fehu’ia ki he Minisita Ako kau ki he me’a fo’ou ko ena ‘oku ne me’a mai ki ai ki he ngaahi siasi. Ko ia pē mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisita, he ‘oku kei toe ho’o taimi.

‘Eiki Minisita Ako: Mālō ‘Eiki Nōpele. Ko e laumālie ia ‘oku fiema’u tau fetokoni’aki. ‘A e ‘eka ‘e 8 kae kamata. ‘Ai e fo’i 100 ‘e ua., pe tolu tau kamata he 100 ‘e taha. *Small is beautiful* tau kamata he ki’i me’a si’isi’i pea ‘alu’alu hake ai pe... Kaikehe, ko e ako kuo ‘osi fai ‘emau fengaue’aki ‘amautolu ki he ako, lele e ako ia. Tau pehēna’e ‘i ai ‘a e maumau ne hoko ‘i he GPS Lōtolu, ‘i ai e maumau na’e hoko ‘i he GPS Vainī. Pea na’e ‘i ai leva ‘a e ngaahi kalasi na’e ‘omai ki Vainī pea ‘ave ki Lōtolu. ‘Omai leva ‘a e ngaahi kalasi mei Lotolu ‘o ‘ave ki Vainī, kalasi mei Vainī ‘o ‘ave ki Lotolu, kalasi ‘oku ‘ave ki Tokomololo pea ‘i ai mo e ‘u pasi ‘o tu’u teuteu atu ai hono ‘ave ‘o e fānau ki he akó pea mo hono ‘omi kinautolu. Pea ‘oku tokoni mo e mātū’a. Kaikehe hangē pē ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ‘a e ‘Eiki Nōpele, Hou’eiki koe’uhi ko u ave’i pe ko ho’omou tokanga ki homou kakai, ko hotau kakai. Tau ngāue fakataha ki ai pea ko eni kuo lele ‘etau ako, pea ko hono toki uike ‘aki pē eni hono tolu, te’eki ke lava ha’atau māhina. Ko e uike ‘e ua kuo lava pea tau fononga eni ki he uike hono tolu. Tuku mai mu’a ki he Pule’anga! Tuku mai ki he Pule’anga ka mau fakahoko lelei ‘a e ngāue, pea ko u tui ‘e tali ui pē ‘a e Pule’anga pea ko u tui ‘e tali lelei pe ‘e he Pule’anga ki ha ngaahi Komiti ke mou kau mai ki ai. Pe ko e ‘oatu ha’amau fakamatala fakamahino pe *presentation* ki he’emau ngāue ‘oku fai. Tau ‘unu ko e ngāue eni ‘oku fai Hou’eiki ...kae’uma’ā kimoutolu e kau Fakafofonga ‘o e Kakai ke fai ai ‘etau fengaue’aki ai pea ko u fiefia ‘aupito ‘i he’eku fanongo ki he feme’a’aki ...

<004>

Taimi 1415-1420

‘Eiki Minisitā Ako: Ko e laumālie ia ‘etau langafonua, ko 'etau ngāue fakataha, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me'a mai Fakafofonga Kakai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Fale. ...kaungā kau fakataha mo e Minisita he fakamālō atu ki he Feitu'u na 'a e ngāue lahi na'e lava 'o hiki mai ai 'a e Fale Alea ki hotau feitu'u fo'ou ko eni, fakamālō atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā ho'o kau ngāue.

Fakamālo’ia ngāue Pule’anga

Sea ko e ki’i me’a pē 'oku fiema'u ke fakamā'ala'ala, 'i ha fakahoko fatongia fekau 'aki pea mo ha fakatamaki, 'oku 'i ai 'a e ngaahi *stage* kehekehe 'oku 'i ai 'a e matu'aki teuteu pe ko e *preparation*, a'u mai ki he hoko ko ē 'a e fakatamaki, a'u mai ki he me'a 'oku ui ko e *relief*,

response, pea mo e langa, pe ko e *reconstruction*. 'A ia 'oku tau lele leva eni 'i he *response*. 'Oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā kae 'uma'á 'a e NEMO hono teuteu mai ko eni 'a e palani *response* na'e 'osi 'omai, pea hangē ko e fakamā'ala'ala 'anenai, ko e Lao ko eni ki he *State of Emergency* ko hono 'uhinga ia ke tokonia 'a kinautolu ko ia 'oku 'i he *Ministry* ko eni 'a e *MEIDECC* kae 'uma'á 'a e NEMO ki he fakahoko honau fatongia. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke fakafē'atungia'i ai kā ke fakafaingofua'i.

Kau eni Sea 'i he kōmiti ko ē na'e 'ohake 'oku lava ke fai 'a e ngāue 'oku mahu'inga 'i he taimi ni 'oku 'ikai ke hanga 'e he lao ko eni 'o ta'ofi ia, ko e fakatātā mahino pē eni Sea 'a e ngāue ko eni 'oku fai ki he 'uhila, ko e *response* ia, fiema'u ke ngaahi 'a e 'uhila ke a'u ki he ngaahi feitu'u 'oku mahu'inga 'i he taimi ni, 'oku 'ikai ke ta'ofi eni ia 'i he lao, 'a ia ko e mahu'ingá Sea ke tau mahino'i mu'a 'a e ngaahi kupu pe ko e ngaahi *stage* kehekehe 'a e ngāue 'oku rfai 'e ha fonua fekau 'aki mo ha fakatamaki, taimi ni 'oku tau 'i he *response*.

Ko e līpooti ko ena 'oku 'omai ko ē 'e he Pule'anga 'oku 'asi ai ko e līpooti e *response* 'o 'osi ki he 'aho 12 'o Mā'asi 'a ia 'oku 'asi mai ko ena 'a e Līpooti 'o e *Response Plan* mei Fepueli ki Mā'asi. 'Oku 'asi ai ke fakafuofua 'a e fakamole ke fai 'aki 'a e ngāue ko eni mo e 40 miliona. 'Oku tokanga'i eni 'e he ngaahi *cluster* ko ē na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Ako, 'a ia 'oku mahu'inga 'enau ngāue ke 'omai 'a e kakai 'oku nau 'ilo 'a e fatongia fekau'aki mo e me'a ko iapē ko e fale pē ko e *health*, pē ko e ako ke nau 'omai 'a e fakamole pē ko e tau pehē pē ko e ngaahi fakafuofua ki he fakamole 'e lava 'o fai 'aki 'a e ngāue ki he ngaahi tafa'aki mahu'inga ko eni.

Sea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi fehu'i heni, ka ko e me'a mahino pē heni he ko e 'uhinga 'aho 12 'o Mā'asi 'e 'osi ia ki he 'aho Mōnite kaha'u. Ko e 40 miliona ko eni 'a ia 'oku 'osi tonu ke fakamole ha 30 miliona ia 'i he taimi ni 'oku totonu ke 'osi ki he uike kaha'u. 'Ikai ke u ma'u ki he taimi ni pē ko e hā 'a e fakamole 'a e Pule'angá ke fakahoko 'aki 'a e *response plan* ka 'oku *according* pē ki he palani ko ena na'e tali 'e he Kāpineti ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i fakatonutonu mu'a.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu pē e fakakaukau ko ia ko e response pē 'oku ngata ki he 'aho 12 'o Mā'asi, 2018. Ko e fakakaukau 'a efo'i *response* ko eni 'e 'alu ia mahalo pē ki he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga ko eni, pea toki hoko atu 'a e *recovery* kimui ai. 'Osi, ngaahi *stages* koē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Fakafofonga 'oku 'osi kau kotoa pē 'i he feme'a 'aki ko ia 'a e kōmiti ki he me'a ko eni. Mālō 'Eiki Sea.

'Oku 'i ai 'a e fo'i 'i he peesi 10, 'i he peesi 10, 'oku lave ai ko ia ki he lahi 'o e pa'anga 'oku palōmesi mai 'e ma'u mai, pea 'oku 'i ai mo e pa'anga kuo 'osi ma'u mai, pea kātoa ai pē ki he 23 miliona. Ka 'oku kau pē 'i he palani ko eni 'a hono faka-*detail* ko ē 'i he ngaahi *cluster* 'i mui, 'oku 'i ai 'a e kole 'oku lolotonga 'omai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke fakamafai'i atu 'e he Kāpineti 'a e 21 ke fai 'aki 'a e 21 koā pē ko e 22 ke hoko atu 'aki 'a e ngāue.

Kuo 'osi mahino pē na'e 'i ai 'a e fo'i ...

<005>

Taimi: 1420 - 1425

'Eiki Minisitā Pa'anga: .... 2 miliona na'e kamata'aki 'a e *immediate response*. Na'e to'o ia mei he pa'anga ko eni fai ki ai 'a e me'a 'a e Hou'eiki ki he pa'anga ko ia 'a e Pule'angá pē ki he *emergency*. 'A ia na'e to'o mei ai e 2 miliona 'o kamata'aki 'a e ngāue. Ka ko e kole atu pē Hou'eiki, ko e uike pē eni 'e 2 te'eki ke kakato e uike 3. Fai pē 'a e fatongia 'o e Pule'angá. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Me'a mai e Fakafofonga Tongatapu 3.

Tokanga ki he tuai ngāue hili koi a 'i ai pe \$ tokoni Pule'anga

Siaosi Sovaleni: Sea ko e, kātaki pē ko 'etau 'uhinga pē 'eku fakamatala 'a'aku ia mei he līpooti ko eni na'e 'omaí. Kapau te mou me'a hifo pē ki he peesi 3 ko ena e *Response Plan*. 'Oku 'asi pē ai ko e *emergency period ending* he 'aho 12 'o Mā'asi. Kapau te mou me'a hifo pē he peesi 3, *executive summary*. 'Oku 'ikai ko ha'aku 'uhinga eni 'a'aku ko ha'aku lau taimi Sea ka ko e 'uhinga pē ko e fakamatala ko eni 'oku 'omaí ke me'a ki ai e kau Fakafofonga pea mo e Feitu'u na Sea. Kaekehe ko e me'a mahu'inga ia heni Sea, ko e fokotu'utu'u ko eni e *cluster* 'oku mahu'inga 'aupito Sea. Hangē ko u lau ki ai, ke 'omaí 'a kinautolu 'oku nau ma'u 'a e 'ilo fakatekinikale, 'ilo makehe ke nau 'omaí ha fokotu'utu'u. Pea ko e fokotu'utu'u ena 'oku 'omaí. 'Oku ou 'ohovale 'o hangē 'oku te'eki ke tali 'e he Kapinetai ia 'a e ngaahi fakamole ko eni 'oku fokotu'utu'u mai mei he *cluster*. Na'e 'i ai foki e tokanga 'a Tongatapu 5 kae 'uma'ā 'Eua, pē ko e hā e me'a 'oku te'eki ke fai ai ha ngāue. 'O kapau kuo 'osi ma'u e pa'anga, ko e hā e me'a 'oku te'eki ke fai ai ha *response*. Manatu'i ko e langa ia, pē ko e *stage* ko ē o e *reconstruction* 'e lele ia he ngaahi ta'u. 'E toki hoko mai ia he 'osi 'a e *response*. Ka ko e *response* eni 'oku kau ai, palau, kau ai 'etau si'i ako, nau fiema'u fakavavevave 'e he 'ū 'apiako ke fai mo 'ato ia kae lele ako 'a e fānau, ko e *response* ia ko ha me'a 'oku fai 'i ha taimi nounou. Ko e 'uhinga pē ia Sea 'a e fakamatala he 'oku ngali 'oku 'i ai e pa'anga ia. 'O hangē ko e peesi 10 ko ena na'e me'a ki ai e Minisitā Pa'anga. Pa'anga 'e 33 miliona 'oku tu'u he taimi ni 'e ala ma'ú. 23 ai kuo 'osi ma'u kau ai mo e 2 miliona mei he *emergency fund*. Ka ko e fakama'ala'ala pē Sea mahalo na'a toki lava pē Minisitā Pa'anga 'o fakama'ala'ala mai. Na'e ui 'e he Sea e Kōmiti Pa'anga e Fale Alea 'a e kau ngāue ko eni mei Fale Pa'anga pea na'e 'eke ange ko e hā e pa'anga kuo 'osi fakamolé. Na'e talamai ko e nima mano kuo 'osi fakamole pea ko e taha kilu 'oku 'i he *pipeline* ke lava ke totongi atu. 'A ia 'oku fakafuofua ia 'i he ui ko eni e fakataha he uike kuo 'osi, pa'anga pē eni 'e taha kilu nima mano kuo 'osi fakamole 'i he fakatatau ki he fakamatala ko eni na'e 'oange ki he Kōmiti Pa'angá. Pea hangē ko e me'a ko ē Nōpele, ko e ngaahi fakamatala ko eni mei he Kōmiti Pa'angá, Kōmiti ko eni Ngoue mo Kōmiti ko eni 'o e Feliliuaki 'o e 'Ea. Faka'amu na'a a'u mai mo ia he Tu'apulelulu ke lava 'o talanoa'i fakataha pea mo e līpooti ko eni mei he Pule'angá.

Tokanga ki he 'ikai kau ongo lautohi 'I Tongatapu 3 he Līpooti MEIDECC

Tuku pē Sea ke u ki'i hoko atu pē mu'a. 'I he *assessment* ko ia na'e fai, 'a ia 'oku 'asi pē eni he *Response Plan* ko eni 'oku 'omaí ko eni ke me'a ki ai e Hou'eiki Mēmipa. 'Oku kau he 'ū 'apiako hena, 'ikai ke kau hena e 'apiako ko ena 'a Fasi, kae 'uma'ā e 'apiako 'o Ngele'ia. Meimei ko e 'ū 'apiako pē eni ia 'i Hihifo mo Hahake kae mahalo na'e 'uluaki pē kau *assessment* ki Hihifo mo Hahake kae ngalo 'a e fanga ki'i 'api lautohi ko eni 'i kolo ni. 'Api Lautohi ko eni 'o Fasi, ko e loki ako 'e 3 ai ta'e'onga. Holo, 'oku to'o 'aupito e 'atō maumau mo e sã. Ko u fakamālō heni ki he *UNICEF* 'oku 'oange ai e tēniti. Pea na'e lahi e me'a ki ai e Hou'eiki Mēmipa.

Fakamālō tautolu ki he *UNICEF* 'omai e tēniti na'a lava ai fai ha ako ai. Ka 'oku 'osi mahino 'aupito 'oku tau 'osi 'ilo kotoa pē me'a na'e hoko 'i Ha'apai 'a e vevela ko ē 'o e tēniti. Pea he 'ikai ke fuoloa e tēniti ia. Me'a 'oku tau fiema'u, vave tahá na'a lava ia 'i he *response*. Tau hanga 'etautolu 'o 'ai 'a e 'ū lokiako. Loki ako 'e 3 pē loki ako 'e 10 kaekehe ko e fanau ko eni kuo nau foki ki lokiako.

Ko e me'a 'e taha fekau'aki ko eni mo e *assessment* Sea. Na'e 'i ai e tokotaha na'e fetu'utaki mai, ke kei, ko e 'o hake pē ke fakatokanga'i. Lahi ko eni 'a e, tau pehē mei 'api eni 'e fa afe ko hono 'ato na'e maumau. 'Oku fai ha fakatokanga'i na'a 'oku 'i ai ha 'ato ai 'oku 'i ai 'a e *asbestos* pē 'ikai. Pea kapau leva 'oku 'i ai e *asbestos*, tonu ke fai mo *identify* ia he ko e ngāue makehe ia 'oku tonu ke fai. Fakatu'utāmaki 'aupito eni ki he mo'ui pea 'oku tonu ke fai ha ngāue makehe ki he fale ko eni 'e 4000 'oku maumau, fale 'e fiha ai 'oku *asbestos* pea kapau 'oku hala, mālō 'aupito pea kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fale ai na'e kau he taimi na'e langa ai *asbestos*, kole atu Minisita fai ha ngāue vave ki ai na'a ngāue ki ai 'a e ngaahi 'api ko eni pea uesia ai 'enau mo'ui.

Kole ha tokoni tangike vai ki he lautohi pule'anga Fasi & ngaahi 'api uesia he afā

'I he tafa'aki ko eni 'o e vai ...

<006>

Taimi: 1425-1430

Siaosi Sovaleni: ...'Oku kau homau vāhenga he fa'a 'alu ko eni 'o tufa vai, na'a mau tufa 'a e fanga ki'i hina vai ko e *Fiji water*, mau tufa e hina vai ko eni lita 'e 20. Pea ko e sio 'a e motu'a ni sai ia he taimi ni, kā ko e founga ko ē 'e tu'uloa, *sustainable* ha founga ko eni ma'a hotau kakai, he 'ikai pē ke nau lava nautolu 'o tufa vai, lita 'e 20 he uike kotoa pē he 'ikai ke tau lava ia 'etautolu. Ko e kole ia Sea ke lava 'e he Palēmia mo 'ene Pule'anga 'o fakakaukau'i na'a tō mai ha pa'anga mei he *response*, tau hanga mu'a 'o 'ai 'a e 'ū fakatali, 'ai e 'ū fakatali ko ē 'a e 'ū 'api ko ē na'e uesia, 'api ko eni 'e fā afe na'e uesia ko eni honau 'ato, mahino na'e maumau ai 'a e fakatali, 'o kapau te tau tokoni'i 'a e fakatali, lava leva ma'u ha me'i vai, 'e lava eni ia 'o tu'uloa ange 'oku *sustainable* ange ia 'i he'etau tufa vai meimei 'aho kotoa pē ki he ngaahi 'api ko eni 'oku uesia. Pea ko e tākaki atu pē ki ai Sea ko e faka'amau ia kapau na'a tau lava 'o 'ave ha tangikē vai ki he 'api kotoa pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha tangikē vai, 'o kapau 'oku lava ia mālō 'aupito, kā 'oku ou tui kapau te tau kamata'aki mai ha tangikē vai ki he ngaahi holo ngaahi 'api siasi, 'oku 'i ai 'a e meimei 'api siasi kotoa pē 'oku 'i ai 'a e tangikē vai ka 'o kapau 'e 'oatu ke ua, 'e lava leva 'e he kolo ko ia, pē ko e feitu'u ko ia 'a e ma'u'anga vai mei he holo ko ia, pē ko e 'api siasi ko ia pē ko e 'apiako, fakatātā'aki pē eni 'a e *GPS* Fasi mahalo ko e ki'i lita 'e 3 afe pē 5 afe pē 'e ua 'i he kātoa 'a e fu'u 'apiako, fu'u 'apiako lahi eni toko 500 tupu ko e fānau ako ai, pea kapau 'e lava ha fo'i tangikē 1 mano 'e ua, 'oku ou tui 'e tokoni eni, 'ikai ke ngata pē he fiema'u vai 'a e fānau, kā ko e fiema'u vai ko eni 'a e ngaahi kolo ko eni he tafatafa'aki ko eni 'o e 'apiako ko eni 'i Fasi.

Tokanga ke vave tokoni ki he mahu fakame'atokoni e fonua

'I he me'a ko eni ko e *food security* Sea, 'oku tonu ke fakatokanga'i 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 5, kapau 'oku me'a fai mo kamata e palau e taimi ni, lahi e 'ū palau ko homou fakamafai mai pē 'a e pa'anga totongi 'aki e ngaahi houa kae kamata, pea tau toe sio ai pē ke

fakalahi kae 'omai ha ngaahi houa ke kamata ko e vave ange 'etau kamata, pea tau toki sio ai pe pe 'e fakalahi. Kae 'omai ā ha ngaahi houa kae kamata. Ko e vave ange 'etau kamata ko e vave ange ha ma'u ha fo'i manioke mo ha fo'i kumala, fo'i pateta he vave mai, he 'ikai ke tau kei tufa laise ai pē he 'aho ki he 'aho ki he 'aho, fiema'u ke tau kamata ngāue leva ki ha ngāue 'e tu'uloa ange ai 'a e me'atokoni, hangē ko e vai he'eku lau ko ē ki ai 'anenai.

Ko e faka'osi Sea 'i he taimi ni pē Sea, ko e 'ai ko eni ki he langa. Ko 'eku kole pē ki he Hou'eiki 'o e Pule'anga ke kātaki pē mu'a ke ki'i fakama'ala'ala mai mu'a pē 'oku fai ha tokoni ki he langalanga pē ko e *reconstruction* 'o Tonga ni mo 'Eua pē 'ikai, lahi e taimi ia te tau pehē fu'u fakamole hangē ko eni na'e tonu ke ke hanga 'e koe 'o *insure* ho 'api, na'e tonu ke ke hanga 'o langa fakalelei, kā ko e me'a eni 'oku mahino, kapau e 'ikai ke tuku 'o 'ikai ke tokonia nautolu, ko 'enau to'o hake pē 'a e la'ikapa, na'e toki hae he afā ko eni kuo toki 'osi 'o tukituki hifo pē 'i 'olunga ko e 'uhinga pē tau pehē pē 'oku nau masivesiva ange.

Tapou ke fai ngaahi langa 'o fakatatau mo e Tu'utu'uni ki he langa

Ko e me'a leva 'e hoko heni ko e afā hoko pē ko e toe haea tatau ai pē, tau monū'ia 'oku 'ikai ha mo'ui 'e mole he afā na'e toki 'osi, kā ko e me'a 'e ala hoko 'i he afā hokó 'a 'etau ngāue'aki pē 'a e ngaahi kapa na'e toki 'osi hae na'a ala mole ai ha mo'ui, ko e me'a ko ē na'e tonu ke tau fakakaukau ki ai ke liliu ā 'a 'etau founa fakakaukau 'ikai ko ha fakamole kā ko e *invest*, 'ikai ko ha'atau fakamole ia kapau te tau pehē 4 mano ha 'api fo'ou kā ko 'etau *invest* ko e 'uhinga ko e *cyclone* hoko mai 'e 'ikai ke to e hoko ai ha maumau ha fale 'e fā afe, tau faka'amu pē kapau leva te tau *invest* 'o tokoni ke *comply* pea mo e *building code* 'a Tonga ni kuo lava 'o 'ohake ai 'a e tu'unga 'o e ngaahi *shelter* ki ha lēvolo to e lelei ange 'e hao ai 'a e kakai pea ko e me'a 'e taha pea 'e hola leva 'a e ngaahi saikolone, tau pehē pē ka 'i ai ha saikolone 'e hoko mai 'e 'ikai leva ke ofi ki he 4 afe, ka tau pehē pē na'a 4 ngeau, ko e fu'u lelei lahi mo'oni ia kapau 'e holoki hifo 'a e ngaahi fale 'e uesia mei he 4 afe ki ha lau ngeau pē. Ko e ki'i pa'anga ko ē te tau fakamole ko 'etau *invest* ia 'i he *resilience* ko ē 'a Tonga ni he 'oku 'osi mahino pē ia 'oku 'ikai ko e afā pē eni, 'oku toe 'a e ngaahi afā mo e fakatamaki 'i he kaha'u mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Fakafofonga Hou'eiki ko e 'isiū eni 'oku 'osi tufa atu kia kimoutolu pea 'oku ou tui pē 'oku fanongo mai 'a e Hou'eiki Mēmipa e Kapinetai pehē foki ki he 'Eiki Palēmia ngaahi me'a mahu'inga ko eni fiema'u vivili ke fai mo fai ha tokoni ki he ni'ihiki ko eni na'e uesia. 'Eiki Minisitā Ako

'Eiki Minisitā Ako: Sai pē ke u to e fakahoha'a atu?

<007>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Sea: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō. Tapu mo e 'Eiki Sea, tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea, 'oku ou fie fokoutua atu pe au ia ke tali atu 'a e me'a ko ia na'e tokanga mai ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4 'oku ou kau ki he *GPS* Fasi. Na'e me'a ange 'a e Hai Komisiona Nu'u Sila ki hoku 'ofisi, pea ne me'a mai, ko fē ha 'apiako ke 'a'ahi ki ai 'a e Palemia 'o Nu'u Sila, pea u talaange *GPS* Fasi. Fakafofonga, ko e *GPS* Fasi eni.

Siaosi Sovaleni: Fakamālō atu Sea pea fakamālō atu ki he Minisita kuo ‘osi talitali lelei ‘a e tali ‘a e ‘Eiki Minisita mo e ‘Eiki Palēmia mo e kole ke tokoni mai ki he *GPS* Fasi. Mālō Minisita.

‘Eiki Minisita Ako: ‘A ia ko e ‘Aho Pulelulu, kapau te ta ‘i ai Fakafofonga, he na’a ku sio au ke tanu ‘a Fasi konga mai ko ē ki he *A3Z* he ‘oku fu’u ma’ulalo ‘i he taimi ‘uha. Ko e me’a ko eni ki he *asbestos* ko ia na’e ‘osi kole mai ‘a e Fakafofonga ko eni mei .. ‘a Tongatapu 6 ki he *GPS* Te’ekiu, ka ko eni ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai ki he *GPS* Te’ekiu, pea ko e me’a ko eni ki he ma’u’anga vai, ‘oku ‘i ai ‘a e kautaha ko e *OMNI* kautaha lelei ia, te nau sivi pea nau to e ‘ai mo e sivi siemu, pea ‘oku ngāue’aki ia ki he sima. Ko e *OMNI* ko e kautaha lelei ia ke nau ngaue’aki, pea kapau te ke fiema’u ‘enau fika, ‘e lava pe ke u ‘oatu. Hangē ko ia ko e me’a ‘oku mou tokanga ki ai Hou’eiki, ke kamata vave, ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā. Ko homau lelei taha, ko ‘emau lelei taha, ko eni ‘oku fai’aki ‘a e ngāue, pea ‘oku mau tokanga tatau pe pea ‘oku mau fakamālō atu he ngaahi tokoni tau fengaue’aki fakataha koe’uhi kae langa ‘a Tonga, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tukuange pe ‘a e faingamālie ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC* ke tali mai ‘a e ‘ū fehu’i ko eni ‘oku ‘osi ‘ave, kae toki ‘oatu hano taimi.

‘Eiki Minisita MEIDECC: Mālō ‘Eiki Sea pea ‘oku ou kole ke u hufanga atu he fakatapu kuo aofaki ki he Feitu’una kae ‘ata ke fai ha fakama’ala’ala ki he ngaahi *issue* ko eni kuo me’a ki ai ‘a e Hou’eiki Memipa. Ko e me’a ‘e 2 ‘uluaki ‘oku ou fakamālō atu Hou’eiki Mēmipa ki he lukuluku fakakaukau pea mo e tokoni mai ki he ngaahi fakakaukau, sai pe foki ‘a e ngaahi palani ka te u toki lave ki ai ‘amui ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakakaukau fo’ou ‘oku ‘asi mai pea ‘oku ou tui ‘oku fanongo letiō mai ‘a e kau taki ko eni ‘a e ngaahi Kōmiti pe ko e ngaahi *clusters* ko eni ‘a e ngaahi Kōmiti ngāue, ke fai ha talanoa ki ai ke tokoni ki he kakai. Ko hono ua, konga lahi ‘o e ngaahi fakakaukau ko eni na’e ‘omai Sea, ‘oku ‘osi ‘i he līpooti pē ia, ka te u to’o pe, te u fai pe ‘a e fakama’ala’ala ki he konga ‘o e ngaahi fakakaukau, ka ‘oku ou tui, ‘oku ou faka’amu pe na’a ala tokoni atu ki he Hou’eiki Memipa ‘o e Fale ni. Ko e ‘uluaki pe, mo’oni ‘aupito ‘a e fakamatala na’e fai mei Tongatapu 3, ‘a e ngaahi *stage*, pe ko e ngaahi sitepu ko ia ‘oku tau lele ai mei he *immediate response* ‘a ia ko e ‘oku fai he taimi ni, pea te tau hoko atu ki he *recovery* pea toki a’u ki he *reconstruction*, ‘a ia na’a ku lave pe ki ai he’eku līpooti ‘a’aku.

Ko e Līpooti ko eni na’e ‘omai ki he Hou’eiki Mēmipa ‘oku tau kei ‘i he *immediate response*, te’eki ai ke tau ‘alu kitautolu ia ki he *recovery* pea mo e *reconstruction*. ‘A ia ko e fehu’i ko ia he taimi ni, ‘a ia na’a mau tokanga lahi ‘aupito ki he *immediate response* ke fai leva ha tokoni ki he fiema’u ‘a e kakai na’a nau faingata’ia pea ko e ‘uhinga ia na’a mau kei nofo ai, he na’e a’u mai pe ki he uike kuo ‘osi, na’e kei nofo pe ‘a e kakai ‘i he ngaahi ‘api fale hūfanga, ka ko e uike ni kuo ma’u mai ‘a e fakamatala ko e fale hufanga pe ‘e tolu ‘i ‘Eua ‘oku kei ‘i ai ‘a e konga ‘o e kakai, pea ko Tonga ni, matamata kuo matuku atu ‘a e kakai ki honau ngaahi ‘api, pea fai ai pe ‘a hono tokanga’i ‘a honau ngaahi nofo’anga na’e maumau.

Tokanga lahi Pule’anga ke fakaakeake tafa’aki ki he ako & ngoue

Ko e konga ‘o e ngaue ia pea mo e *recovery* ‘e stage kehekehe pe ‘e ‘ikai ke lava ia ‘o taimi taha katoa ‘a e ngaahi *clusters* pe ko e ngaahi Kōmiti ngāue ko eni, ka ko e fakatātā lelei pē eni pea ‘oku me’a’aki pē ia ‘e he Hou’eiki, pea ko e konga ia ‘o e ngaahi tefito’i fatongia ‘oku mau tokanga lahi ki ai, ‘a e Pule’anga he taimi ni ko e ako, pea mo e Ngoue.

Ko e ako Sea 'oku 'osi mahino pē ia 'e fai 'a e ngāue ia ki he 'ū 'apiako,. 'E 'ato 'a e ngaahi faleako ia ko ē 'oku sai ko ē 'a e sino'i fale ia, neongo na'e maumau 'a e 'ato. Ko e ngaahi loki ako ko ē na'e maumau 'a e 'ato pea uesia mo e sino'i faleako, 'oku ....e heke atu ia kimui ke 'osi 'a e *recovery* ke toki fai hano langa, pea toki kumi ha sēniti ki ai. Ko e ngoue, 'oku ou kole atu te u fakalau atu pe 'a e fanga ki'i fakaikiiki na'e 'omai pea mei he Kōmiti Ngoue, pea ko 'enau palani ia he taimi ni 'oku nau sio ki ai. 'Uluaki ko e palau...

<008>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā 'Atakai: 'A eni ko ē 'oku fai ki ai e lave pea 'oku, na'e fai foki ko e ko u 'ilo ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e *cluster* ia ko eni tataki pē ia 'e he Potungāue Ngoue ke 'ai e fo'i 'eka 'e taha e fāmili kotoa pē. Na'e fai foki e fakakaukau ia ki he fo'i 100 'e taha 'a e siasi he ngaahi kolo. Ka ko u tui ko e fakakaukau ke fai leva mo fai ha palau. 'Oku 'i ai e, 'a e ngaahi faingata'a ia 'e fepaki pea mo e fakakaukau ko eni, 'oku 'i ai foki e kakai ia 'a e kolo 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau kelekele 'o nautolu ka 'oku 'i ai 'enau totonu 'a nautolu ia ki he fo'i fakamole ko e 'eka 'e taha 'o e palau pea 'oku ou tui ko e kongā eni 'e fai e fetokoni'aki mo e *MIA* mo e kau 'ofisakolo mo e ngaahi kolo, ko e me'a ia 'a kinautolu ke nau hanga 'o teuteu mai e ngaahi 'api ko ē 'oku nau pehē 'e lava 'o fai ai e ngoue pea mo tokoni ia kia kinautolu ko ē 'oku hala kelekele, pea kapau 'oku 'i ai ha, ha kau toutu'u kumala pē vesitapolo pea 'oku, pea, nau talanoa ki he ongo pule ko eni 'a e, 'a e kōmiti ko ia 'anenai talamai 'e kamata leva 'enau fanongonongo 'a nautolu mo fai e ngāue ke fai e fokotu'utu'u he uike ni pea kamata leva 'a e palau ki ai.

'A ia ko e ako ia 'i he ngaahi faleako ko ē 'oku lava 'o 'ato mo e palau, kamata leva 'a e *response* ia. Lolotonga ko ia ia 'oku kei, kei fai pē 'a e *immediate response* ia ka 'e, ka 'e, ko e kongā ia 'a e ngaahi fiema'u vivili 'e 'alu ia ki he *stage* ko ē 'o e *recovery*. 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi fokotu'utu'u ia 'a e *cluster* ko 'eni, 'oku kau ai 'a e pulopula pea mo e *fertilizer*, 'oku nau 'osi fakakaukau nautolu na'a lava ma'u mai ha *mobile*, ha *sawmill*, ke lava pē 'o 'ave holo he ngaahi kolo ke tutu'u 'aki e niu mo e 'ulu 'akau ke tokoni ki he kakai ki he langa. Nau 'osi fakakaukau ki he fanga ki'i monumanu hangē ko e fanga moa mo e me'a na'a lava 'o tufa ki he ngaahi kolo ke tokoni ki he 'enau ma'u me'atokoni. Pea 'oku nau 'osi fakakaukau nautolu ki he, 'oku nau 'osi palani ki he ngaahi koniteina 'aisi na'a lava 'o fakatolonga ai 'a e me'akai, 'a e ngaahi ngoue ko eni 'oku uēsia hangē ko e manioke pea mo e ngaahi ngoue 'oku uēsia he taimi ni. 'A ia ko e kātoa 'o e ngaahi fokotu'utu'u ia ko ia na'e 'osi fakapaasi ia ke fai leva ha'anau ngāue 'a nautolu ki ai. Ka 'oku ou tui ko e lele ia ko eni he taimi ni te nau ngāue nautolu ki ai.

'A ia 'oku meimei natula pehē 'a e 'ū kōmiti Sea pea mo e Hou'eiki, 'oku 'osi 'i ai pē 'enau 'ū fokotu'utu'u pea 'omai ki he Pule'anga pea kuo 'osi faka'atā he Pule'anga ke fai leva 'enau ngāue ki ai pea 'oku nau lolotonga ngāue ki ai.

Fakamālō'ia tokoni ngaahi siasi ki he ngaue'aki nau ngaahi holo

Na'e 'ohake 'anenai 'a e tonu ke fai ha fakamālō ki he ngaahi siasi ko eni na'a nau, na'a nau faka'atā mai 'enau ngaahi falelotu mo 'enau ngaahi faleako ke hoko ko e fale hūfanga he lolotonga 'a e afā pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e lau ko ia. Ko e siasi ko eni 'o Sisū Kalaisi mo e kau Mā'oni'oni 'o e Ngaahi 'Aho Kimui ni, ko e fale hūfanga 'e 108 fakalukufua, 'Eua mo Tongatapu ni ko e pēseti ia 'e 70. 'A ia ko e fale hūfanga mahalo ko e meimei 75 pē 76, pēseti ia 'e 70 ko e, ko e siasi ko ia. Pea 'oku mo'ua, 'oku tau mo'ua ke fakamālō kia kinautolu ki

he'enua angalelei ka nau faka'atā, kimu'a he afā nau 'osi faka'atā mai 'e nautolu ia, 'atā honau ngaahi 'api siasi pea mo honau ngaahi 'apiako ke faka'aonga'i 'e ha kakai 'ikai ke to e fai ha lau siasi. Pea 'oku ou tui 'oku hanga 'e he faingata'a 'o 'omi e laumālie ko ia pea kuo tau mo'ua ke fakamālō kia kinautolu pea pehē pē ki he ngaahi siasi, Siasi 'o Tonga, Siasi Uēsiliaana mo e ngaahi siasi kehekehe 'i Tonga ni na'a nau faka'atā mai honau ngaahi holo mo e ngaahi falelotu ke hoko ko e fale hūfanga 'i he pō Mōnite na'e hoko ai 'a e afā.

Fakama'ala'ala ki he ngaahi tokoni mei he 21 miliona tokoni

Ko e fokotu'u ko ē na'e 'omai mei Tongatapu 5 ki he, ki ha sio ki ha totongi 'o e ngoue maumau te u tuku pē ia ke 'ave ki he *cluster* pē ko e kōmiti ko ia ke nau sio ki ai, manatu'i, 'osi 'ai foki 'enua palani pea 'oku 'i ai mo 'enua fakapa'anga na'e 'osi fakapaasi ke nau ngāue leva ki ai pea 'oku lahi fe'unga e ki'i sēniti, 'oku 'ikai ko ha sēniti lahi 'eni ia, 'a e 21 miliona ko 'eni, pa'anga kuo 'osi 'omai. Ko e kongā lahi 'o e 36 ko eni kapau te mou me'a hifo, ko e 12 miliona ia ko e 'uhinga ia ki he 'ū tokoni ko eni na'e 'omai vakapuna. 'A ia 'oku kau ai e tēniti, kau ai e tapoleni, ko e tēniti 'e 400 tupu kuo 'osi tufa, tapoleni ko u 'eke atu ki he *NEMO* talamai ko e tapoleni 'e 5000 tupu kuo 'osi tufa ki he ngaahi 'api he feinga ke fakatotofu pea 'oku 'i ai e ngaahi 'api 'oku tapoleni ua atu pea 'oku 'i ai e ngaahi 'api 'oku monū'ia atu 'o tēniti ua. Pea 'oku pehē 'a e, 'a e ngāue ki he tafa'aki ko ia.

'UHINGA KI HE HIKI FAKAMOLE FAKAFUOFUA AFĀ KI HE 64 MILIONA

Mo'oni 'aupito 'a e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Hou'eiki pea mei he ongo Niua na'e, ko e faka'amu foki kapau na'a tau ma'u ha 64 miliona, 'a ia ko e faka'amu ko ia na'e fai ia 'i he taimi pe ko ē na'e 'osi ai e afā pea takitaha movete 'a e ngaahi kōmiti pea nau ha'u mo 'enua ngaahi fakafuofua, ko e ngaahi fakafuofua ko ia ki he *immediate response* ki he fo'i taimi ni, na'a nau ōmai 'o fakamā'opo'opo ko e 64 miliona 'o 'uhinga ai 'a e fika ko eni na'e 'uhinga ai na'e hiki mei he fāngofulu 'o ...

<009>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... 64 miliona 'i he ngaahi fika ko ē na'e 'ohake 'anenai. Ko e silini ko é 'oku lava 'o fakapa'anga pea 'osi eni hono fakamā'opo'opo mai e ngaahi fakamolé pea mo e ngaahi maumau pea māhino leva 'oku, ko e silini ko ē 'oku lava 'o fakapa'anga ko e pa'anga pē ia 'e 28 miliona. Ko e 21 ai 'a eni ko ē na'e ma'u mai pea mei he kau *donors* pē ko e kau ngaahi pule'anga ko ē na'e tokoni mai ki ai. Ko e kongā ai 'e to'o ia mei he patiseti ko ē 'a e Pule'anga he taimi ni mei he ngaahi potungāue 'e lava pē ia 'o tokoni ki ai. Pea 'oku 'i ai leva 'a e ko e kongā 'a e patiseti te u fakatātā'aki e 'uhila.

Na'e holo pē ia 'ia nautolu 'i he 'osi ko ē 'enua hanga 'o *assess* 'a e ngaahi maumau fakafuofua e ngaahi maumau pea nau ōmai mo 'enua sēniti na'e 'uluaki pehē ko e 30 miliona pea to e holo 'o 20 miliona pea nau to e talamai 'e ngalingali 'e 29 miliona. Ko e 'aho ni māhino ko e 7 miliona 'e fiema'u he taimi ni tukukehe ka toki fai ha sio ia ki he ngaahi pou 'uhila mo e ngaahi naunau na'e 'i Ha'apai mo Vava'u he na'e fakavavevave'i hono 'omai koe'uhí kae fai leva e ngāue ke hoko 'a e 'uhila mo fakafoki 'a e 'uhila ke ngāue lelei 'i Tongatapu ni pea mo 'Eua. 'A ia 'oku 'i ai 'a e kongā ia 'o e pa'anga 'oku 'osi eni ko ē hono fakamā'opo'opo mai pea nau sio ki he

ngaahi ngāue fakapa'anga ko ē 'oku nau fakahoko 'oku to e holo pē ia 'ia kinautolu. Pea ko e tu'unga ia 'o e fakamatala ki he fika ko ia.

Tokoni \$10 miliona ki he tafa'aki 'o e ako

Ko e tu'unga ko ē 'o e ngaahi 'apiako. Na'e fakahū mai ki he Kapineta ko e konga ko eni te tau fai he taimi ni hono 'ato 'o e ngaahi 'apiako. 'Ai mu'a ke pēseti 'e 10 'a e ngaahi siasi. Manatu'i ko e silini ia ko ē ki he ako 'oku lahi ange 'a e sēniti ia te tau fakamole 'etautolu ia ki he ngaahi 'apiako siasi he maumau 'a e 'apiako 'a e siasi he sēniti ko ē 'oku tau fakamole ki he ngaahi ako 'a e Pule'anga.

Ko e 10 miliona pē ko e hiva pē ko e 10 miliona na'e patiseti ki ai ko e 5.2 ko e ngaahi fale ia. 'A ia ko e ngaahi 'ato ia ko eni ko ē na'e fai ki ai na'a ku fakahoha'a ki ai pea 'oku 'i ai 'a e konga ia ai ko e 3 miliona ko e konga ia ki he naunau ko ē 'oku, na'e maumau, kau ai 'a e *text book* kau ai e ngaahi naunau ko ē 'a e fakafaiako 'i loto pea kau ai mo e naunau 'a e fānau na'e viku pē 'i loto 'i he ngaahi loki ako. 'Oku 'i ai mo e ki'i sēniti ka 'oku 'ikai ke fu'u lahi 'oku 'osi vahe'i mai ia 'enautolu pea ko e 'ū tēsi ia mo e 'ū naunau pehē pea 'oku 'i ai 'enau fanga ki'i fakamole 'o ma'u ai ko ē 'enau fo'i fika 'a kinautolu 'a e *cluster* pē ko e kōmiti ko ia.

'A ia 'oku 'osi lele 'enau palani pea 'oku 'osi 'omai pea kuo tali pea ko u tui ko e uike ni na'e toki tali 'i he uike kuo 'osi, ko e uike 'aki ia hono tolu 'osi hili e afā pea na'a mau tokanga pē ke 'omai e 'u *clusters...* pea 'oku mo'oni 'aupito e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu tolu. Mahu'inga 'aupito ke omai ke kakai ko ē 'oku nau ngāue fakapātonu 'i he ngaahi me'a ko ia ke nau talamai totonu 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku fiema'u. He ko e 'uhinga ia hono 'ave ko ē 'a e me'a 'a e ako ki he Potungāue Ako pea 'ave 'a e me'a 'a e ngōue ki he Potungāue Ngōue pea 'omai e me'a ko ē ki he mo'ui lelei ki falemahaki ke nau 'omai e 'ata totonu ko ē 'o e ngaahi fakamole mo e ngaahi tokoni ko ē 'oku fiema'u vivili he taimi ni ke tau fakahoko ki he kakai.

Ko e ngaahi fokotu'u 'oku 'omai 'o hangē ko e fokotu'u ki he moa pea mo e ngaahi fokotu'utu'u fakakaukau kehekehe kuo 'omai pea ko u fakamālō atu ki he Hou'eiki 'o e Fale te mau fakalahi 'aki ia pea te mau sio ke fakakau mai ia ki he ngaahi palani ko eni 'oku fakahoko. Mālō 'aupito 'Eiki Sea mālō.

Mo'ale Finau: Sea ki'i tokoni atu pē Sea. Sea ko u ...

'Eiki Sea: Ko ho'o me'a pē ko ho'o tokoni ki he 'Eiki Minisitā.

Mo'ale Finau: Ki'i tokoni pē au ki'i me'a si'isi'i pē.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Tokoni pē na'e fakakau lisi kau ako ki he ngaahi kōmiti ngāue Pule'anga

Mo'ale Finau: 'Eiki Minisitā ko e me'a ko ē na'a ke me'a ki ai ki he *clusters* na'e 'osi fai 'a e 'ato pehé ni 'i he ta'u 'eni 'e ua eni mei ai Sea pea na'e fakahoko e 'ato ko eni na'e fai hono katoanga. Ko e 'uhinga 'eku 'ohake e me'a ko eni 'Eiki Sea he ko e taha e palopalema 'oku fēhangahangai pea mo e ngāue langa fakalakalaka hono toutou fai 'a e ngaahi me'a 'oku fakamole 'o fakahoko tu'o lahi ka na'e 'osi fakahoko. Ko e ako ko ē na'e fai 'i Ha'apai na'e ui mai 'a e kau 'ofisa kolo pea mo e kau ngāue fakapule'anga Sea 'a ia ko kinautolu ia 'oku 'i ai

'enau ngaahi 'ilo ki he ngaahi 'elia ko eni 'oku fai ki ai e fakahoha'a ki he ako, ko e ki he tafa'aki fakame'atokoni, ko e langa pea na'e 'osi fakahoko e ako ko ia pea na'e 'osi vahevahe leva ai 'a e ngaahi *clusters* ko ē ke nau teuteu ke nau hanga 'o *handle* 'a e ngaahi me'a 'e hoko hangē ko e afā. Pea ko e 'uhinga 'eku tokoni 'e 'Eiki Minisitā pē na'e fēhokotaki 'a e ngaahi 'ū ako ...

<002>

Taimi: 1445-1450

Mo'ale Finau: 'a e tokateu ko ē mei mu'á, 'a e tokateu ko ē ke tuku mai ki he taimi pehē ni pe 'ikai. Pe na'e fakahoko pē 'a e 'u ako ia ko ení ke fakamole pē 'a e silini 'a e Pule'angá 'i he kau *consultant* mo e ni'ihi 'oku nau 'alu 'o fakahoko 'a e ngaahi ako kae tā ko ē 'oku 'ikai ke ai ha'ane *connect* 'ana ia ki ha taimi pehē ni koe'uhí ke 'oua te tau to e fakamole hano fokotu'utu'u ke ai ha ni'ihi taukei pehē ni. 'Oku ou fanongo ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā, ko e ki'i konga ia Minisitā 'oku ou tokanga ki aí, pe na'a ke 'osi ma'u nai 'a e fokotu'utu'u ko eni 'osi fai e fakamole ki ai, kātoa 'a Tongá ni. Pea kapau na'e 'osi ma'u 'a e lisi ko ení 'oku 'ikai ke to e fai ha fekumi ia ki he ni'ihi taukei ko ení 'Eiki Sea. 'Osi 'i loto 'i he *NEMO* 'a e ni'ihi ko ení. Ko e to'o mai pē kinautolu na'a nau 'osi ako pea fokotu'utu'u, kuo u manatu'i 'Eiki Sea na'a ku kau ai, na'e vahevahe kinautolu fakakulupu ko e ngaahi *clusters* ke mau tokanga'i 'a e ngaahi fo'i 'elia kehekehe. Pea na'e fai eni he ta'u kuo 'osí 'apē pe ko e ta'u atú, pea ko ia Sea ko e ki'i me'a pe ia 'Eiki Minisitā kuo u tui au ia ko e līpooti ko ení 'oku 'i he tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke totonu ia ke tau to e fu'u fakamoleki ha'a tau taimi lahi ai koe'uhí he ko e toki ma'u eni, 'oku te'eki ai ke nau ma'u ha faingamālie lelei ke nau hanga 'o fakahoko pea 'omai ha *detail* fakaikiiki ki he Fale ko ení, pea toki lava leva ke 'uhinga mālie pea tau toki alea'i pea toki lava leva ke tau alea'i 'a e ngaahi 'elia kehekehé. Ko e me'a pe ia 'oku ou hoha'a ki aí 'Eiki Minisitā ko e ki'i konga pe ko ení 'i he *clusters* pe na'a ke 'osi ma'u ha lisi 'o e ni'ihi 'osi ako'i ke 'oua 'e toe fai ha fakamole 'osi taukei 'a nautolu. Ko e fehu'i ia 'oku ou 'oatu, 'o kapau na'e 'ikai ke ke ma'u 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea 'oku totonu ke fai ha tokanga ki ai koe'uhí he ko e ngaahi fakamole ia 'oku 'ikai ke 'aonga he na'e 'osi fai e teuteu ka 'e to e fai tu'o 2. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō Ha'apai 12 ko eni kuo me'a hake 'Eiki Minisitā ke ne tali e fehu'í. Mālō.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō. Mālō Sea e ma'u e faingamālié. Sea ko e toki fuofua taimi eni 'oku ngāue'aki ai 'a e fokotu'utu'u ko ení. Pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e Fakafofonga ko ē pea mei he Akó, na'e fai 'a e *training* pea mo e ako ki he founa ko ení, ko e *model* eni ia ko e mōtolo 'a e *UN*, pea 'oku kau 'a e me'a 'oku tokanga mai ai 'a kau *donors* 'oku nau sai'ia he tokoni mai he taimi ni ko e mahino ko ē kia nautolu he 'enau ōmai 'oku tau ngāue'aki 'a e motolo ko ení. 'A ia 'oku 'ikai ko ha fu'u me'a ka ko hono vahevahe 'a e me'á 'o 'oatu kia nautolu ko ē 'oku nau taukei angé.

Tu'unga mateuteu ngaahi kōmiti he hoko mai ha fakatamaki he kaha'u

Ko e lisi ko eni 'oku lave ki ai 'a e Fakafofongá 'oku 'ikai ke u lave'i ka 'oku ou tui 'oku 'i he *NEMO* pe, 'oku 'i heni pe 'a e Talēkita 'o e *NEMO* pea mo e *CEO* ko ē 'a e Potungāué, ka 'oku ou tui mahalo ko e ngāue ko ení pē na'a nau fengāue'aki pē ki ai. Ka 'i he 'uluaki uiké, 'ilonga 'aupito 'a e fo'ou 'a e founa ngāue. 'Uluaki uiké ne hangē ko ē 'oku mau ki'i 'uluaki taufetulí holo mo e kau taki ko eni mo e kau pule 'a nautolu ko ē 'oku totonu ke ōmai 'o takitaha 'a e *cluster* ko ē. Pea 'alu hake ki he uike hono uá kamata ke nau ongo'i leva mahino kia kinautolu 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha'anau fili pau ke nau ōmai 'o kau he timí, pau ke nau sio ki he ngaahi

fiema'u 'a e kakaí mo e ngaahi ngāue 'oku nau taukei aí mo 'enau tokoni, pea 'oku lele lelei 'aupito he taimi ni Sea. Kia au kapau 'e to e hoko ha matangi pehē ni 'i he kaha'ú, ko 'etau fuofua *practise* foki eni, ko 'etau fuofua fakahoko eni 'a e me'a ko ení, te'eki ai ke fai ia ha fanga ki'i motu ko ē Pasifikí, ka 'oku ou tui ka to e hoko mai ha fa'ahinga faingata'a pehē ni 'e 'osi mateuteu 'aupito 'a e *NEMO* pea mo e kau tangata ko ení i he hoko atú Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai Fakafofonga Nōpele 'o e Ongō Niuá.

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo ho Fale 'Eikí. Ko e ki'i fie fokotu'u atu pē ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele mei Vava'ú 'anenai, 'oku ou fakatokanga'i 'a e fakamalanga 'a e Fika 3 'a Tongatapu pea mo e fakama'ala'ala faka'auliliki, pea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā. Ka 'oku ou kei fakakaukau pe motu'a ni na'a 'oku fakapotopoto 'a e fokotu'u 'a e Nōpele mei Vava'ú ke tukuhifo ki he kōmití. 'Oku ai e ngaahi *detail* fekau'aki pea mo e vahevahe holo ko ē 'a e pa'angá 'oku ai e fiema'u ia ke fakama'ala'ala. Ki he ngaahi *cluster* mo e ngaahi *sub-cluster*. Kuo u tui ko e ngaahi vāhengá 'oku fie fanongo mai e kakaí, 'uluakí ki he pa'anga ko eni 'i he *emergency fund*, 'a ia ko 'enau pa'anga tukuhau ia ko ē 'a nautolú pea mo e pa'anga tokoni mei mulí pe 'oku 'i hū e pa'anga ko iá ...

<003>

Taimi: 1450-1455

Lord Fusitu'a: 'Afe'ia pea ko e ngaue'aki ki he ha. 'A ia ko 'eku fokotu'u mu'a ke 'a e fokotu'u ko ia Minisita ... Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga.

Fakahā Pule'anga lahi pa'anga tokoni fakavavevave & ke fakahū mai fakamatala pa'anga hili veteki Fale Alea

'Eiki Minisita Pa'anga: Mālō 'aupito Sea, 'a e tukumai 'a e faingamalie. Ko e me'a 'eni foki na'e fai ai ko ē 'a e me'a 'a e Hou'eiki ki ai 'anenai. Pea ko e fo'i me'a 'e tolu. 'Uluaki. Ko e fakaikiiki 'o e pa'anga ko ia ki he *Emergency Fund* na'e pehē 'e he Fakafofonga ko ia mei Vava'u 15. Na'e 'osi 'a e 2014 Sea, 'oku toe 'a e 11miliona pea ko e taimi ni foki 'oku fakahoko mai kiate au 'a e palanisi te'eki ke to'o mei ai 'a e pa'anga 'e 2 miliona, toe 'a e 6.4. Ko ia kātaki pe Sea, na'a ku lele pe ke fai 'a e fekau ka 'e 'omai ia 'apongipongiFakamolemole nau kei ngāue atu ke 'omai 'a e *detail* fakataha mo e to e kole ko ia 'o e lipooti koi a mei he 'aho ko ia na'e veteki ai 'a e Fale Alea, 'o a'u mai ki he to e ui ko ia 'a e Fale Alea. 'A ia 'oku tui pe 'a e motu'a ni foki 'oku 'i ai 'a e hoha'a ki ai 'a e Hou'eiki. Pe ko e ha 'a e me'a na'a mau fai mai 'i he taimi ko ia ko e *Caretaking*. 'E to e 'omai mo ia 'apongipongi ke mou me'a ki ai Hou'eiki pea mo e me'a kehe pe.

Lord Fusitu'a: Sea, ko e kole pe ko e ki'i *comment* pe ki he 'Eiki Minisita ko e ki'i me'a pe 'e taha nounou pe.

'Eiki Sea: Fakafofonga! 'Oku lolotonga me'a 'a e 'Eiki Minisita 'i ho'o taimi. Fa'iteliha pe 'a e Feitu'u na.

Lord Fusitu'a: Mālō Sea. Ko e kole pe 'e lava ke 'omai ia ki he Kōmiti? Kae lava hono alea'i ai pea toki 'oatu ki he Fale. 'O kapau 'e tali 'a e Fokotu'u ke tukuhifo 'a e ....

'Eiki Minisita Pa'anga: Ko e founa pe ia kuo pau ke 'oatu ki he Sea. Mālō 'Eiki Sea, pea fa'iteliha pe ko e hā 'a e fōtunga 'e fou mai ai ki heni. Ka 'e 'omai 'a e fo'i *summary* ko ia.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'a e Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o e ongo Niua. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha Līpooti ke tukuhifo ki ha Kōmiti 'oku te'eki fakahū mai ko ena 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisita 'e toki 'omai 'apongipongi.

Lord Fusitu'a: Fakamālō atu 'Eiki Sea. Kole atu ke tukumai ki he Fale ko u kole ke tukuhifo ai leva mo ia ki he Kōmiti..

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Sea, tapu atu ki he Feitu'u na. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia. Tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti pea mo e Hou'eiki Nopele, kae'uma'a foki 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai, pehe foki ki he kau ngāue.

Sea, ko u fakamālō atu pe ki he Feitu'u na ko u toutou ta'alo atu pe fakalaka holo pe 'i he 'u feme'a'aki ka ke 'omai, pea ko u vakai mahalo ko e me'a pe mei he 'Eiki ke fakalaka holo he 'oku 'alu pe ke napangapangamālie 'a e me'a 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki Sea. Pea ko u tui 'Eiki Sea, ko e me'a ia 'oku mahu'inga.

'E Hou'eiki Pule'anga. Ko e kole atu pe kia moutolu. Mou fakamolemole ko e me'a ko ē 'oku tau fanongo ki ai he 'aho ni, ko e pehēmai. Ko mautolu te mau fai 'a e ngāue . 'Oku lolotonga fai pē 'Eiki Sea 'a e ngāue ia. Ko e Līpooti ko eni 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisita, ke mea'i fakalukufua 'e he Hou'eiki ni 'o e Fale ni, kae tautautefito ki he kakai 'o e fonua. Pea ko e anga ko eni 'o e feme'a'aki Sea, 'i he anga 'eku vakai. 'Oku mahino leva ki he kakai 'o e fonua 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'a ia ko e tokoni. 'Oku 'i ai 'a e pa'anga 'a ia na'e hangē ko e me'a mai 'a e Minisita

....ko e 12 miliona mo e 'u naunau ia ko e me'angāue, pea ko e kotoa leva 'o e pa'anga tokoni ko e 23 miliona 'Eiki Sea. To'o ia mei he pa'anga fakalukufua ko e 36 miliona, 'a ia 'oku 'asi pe ia 'i he Pepa Līpooti ko ena 'a e Minisita 'i he peesi 10 'Eiki Sea.

Ko 'eku tu'u pe 'Eiki Sea, ko au 'oku ou fie poupu ki he Fakafofonga Fika 5 'o e Kakai ko eni 'o Tongatapu 'Eiki Sea. 'Oku ou fie talanoa pe au Sea, ki he a'usia 'a e motu'a ni. Hangē pe 'oku to'o ma'ama'a nai 'Eiki Sea, he ko 'eku vakai ko e ki he feme'a'aki 'i he 'aho ni. 'E mahino mai 'e vahevahe tatau pe 'a e 'u 'api tukuhau kotoa pe 'eka 'e 1 tu'unga 'i he fakavavevave 'Eiki Sea.

Kaikehe, 'Eiki Sea, ko 'eku 'oatu pe ke mea'i 'e he Fale ni. 'Oku tokolahi foki 'a e kakai 'i he fonua ni 'oku 'ikai ha 'api 'uta ia. Ka ko e me'a ko eni 'oku mou me'a mai 'aki 'eka 'e 1. Tokolahi! 'Oku mau ....

<004>

Taimi 1455-1500

Lord Tu'ilakepa: ...pehē 'e he Fakafofonga 'Uluaki kā ko e 'Eiki Palēmia 'o e 'aho, 'oku 'i ai 'a e 'ū toutu'u 'oku mau kau ai kapau 'e afe'i ange 'a e 'ū polokalama pehē ki'i polokalama pehē

he ko e 'uhinga ko ē 'emau ō 'o kau 'i he toutu'u ke kumi 'a e ngaahi 'api 'e ngoue ai 'a e si'i kakai 'o e fonua 'oku 'ikai ke 'i ai hanau kekelele 'Eiki Sea, kau ai homau Siasi Uesiliana ko eni 'i Hala'ovave 'Eiki Sea, 'oku ongo 'aupito 'aupito 'a e si'i tangata'eiki faifekau 'oku kau 'i he 'emau 'ū polokalama ko eni ngoue 'Eiki Sea.

'Oku 'ikai ko ha me'a si'i eni ka 'oku ou faka'amu pē ke fakamahino ki he hou'eiki pule'anga, ko e ngoue foki 'Eiki Sea 'oku hangē ha ki'i fale ngaue ko ē ha famili, 'a ia 'oku 'osi teuteu pē fāmili 'e tō 'eku talo, tō mo 'eku kumala, tō mo 'eku manioke, pē ko e hā pē ha fa'ahinga ngoue pea 'e ma'u ai 'a e sēniti ke totongi 'emau 'uhila, ma'u ai 'a e sēniti ke 'ai 'emau kai, hūfanga 'i he fakatapu, 'e ma'u ai 'a e sēniti ke fua 'a e kavenga 'o e fonua, siasi, pē ko ha fa'ahinga kavenga pē kau ai 'a e kavenga 'oku malava ke fakahoko 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke u fa'a lava 'Eiki Sea ke u fa'a fakamatala kotoa 'a e ki'i ngāue 'a e tokotaha 'oku 'a'ana 'a e ngoue, te ne malava ke ma'u ai 'a e sēniti ke ne fakatupu pa'anga ki hono fāmili. 'Ohovalē pē ku o tō 'a e matangi ia 'o haveki 'a e ki'i ngāue 'anga ko ia, ko e me'a leva 'oku hoko ki he tangata ngoue mo e ni'ihi ko ē 'oku 'i ai honau kekelele mo e ni'ihi na'a tau fakafalala ki ai te nau hokohoko atu 'a e tō 'o e ngoue pea fakatau mei ai 'a e kakai 'o e fonua, maumau lahi 'aupito 'Eiki Sea 'a e ngoue ki honau ngaahi kolo. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fāmili 'i ai pē 'enau ngaahi ki'i fu'u manioke, te'eki ai ke a'u ia ki he māhina 'e 10 pē ta'u 'e 1 ke ta'aki ai, ta'e'aonga kātoa 'Eiki Sea.

Pea ko e me'a 'oku ou poupou ai 'Eiki Sea ki he Fakafofonga fika 5, Hou'eiki Pule'anga, mou 'oange mu'a ha ki'i fetongi, he 'oku 'ai eni ia ke mou 'ai kotoa. 'Oku ou lave'i hifo 'i he fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā ki he ngaahi me'a 'oku hoko lalahi 'a e ngaahi palopalema 'oku hoko 'i he fonua ni, *disaster* 'i he *NEMO*, 'oku 'i ai 'a e sēniti ia 'oku tuku ki he ni'ihi 'oku kulukia pē 'oku uesia 'ene mo'ui 'i he holo hono fale 'Eiki Sea. Kehe 'aupito 'aupito 'a e so'io seniti ia ko eni mei he seniti koē ha fale 'oku holo, ko e fale 'oku holo 'oku 'osi fakamahino mai ko e 7 miliona. Ko e 'ū 'api ako 'oku 'osi fakamahino mai, fakalelei'i mai 'e he 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā MEIDECC.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e ki'i sēniti ko ia 'Eiki Sea, ko e 'uhinga ia ke fai 'aki 'a e fanga ki'i polokalama ke fakakakato 'aki 'a e fanga ki'i pōpōtalanoa mo tokoni ki he kŭlukia faka'atamai, mo fakaeloto 'i he ngaahi kolo. Mālō 'aupito.

Kole ke fakaivia sekitoa ngoue

Lord Tu'ilakepa: Me'a ange 'Eiki Sea ki hono lelei 'a hono 'ohake 'o e ngaahi mo'oni'i me'a 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, ko eni 'oku ne me'a mai 'a ia ko e tā ha ki'i tepi ke fiefia 'a e tokotaha ko ē 'oku kulukia, kumi ha'ane ki'i pele ke pele 'aki, kau eni 'i he fanga ki'i me'a laulaunoa 'Eiki Sea 'oku tonu ke tuku 'aupito 'aupito Sea. Fakafokifoki mai 'Eiki Minisitā ho'o ngāue nofo 'i he 'etau ngoue, mou me'a ki he vai, tufa ha tangikē pea 'ai ha la'ikapa 'e 5 fai mo hilifaki 'i he ngaahi fāmili, 'oku 'ikai ke u 'ilo'i pē ko e fu'u vai ko eni 'oku tafe ki fē, ha'u pē tu'utu'uni mo e māfimāfi 'o e 'Otua hoko 'a e palopelama ki he fonua ni, taimi tatau pē 'oku to e tuku mai 'e he 'Otua hono vai hūfanga 'i he fakatapu kei mākona pē kakai ia 'Eiki Sea, 'i he ma'u'anga vai 'Eiki Sea. Kuo longomo'ui 'a e kekelele 'i he taimi ni 'Eiki Sea ke fai ha ngoue ki ai, ko e me'a ko eni 'oku fai 'a e feme'a'aki 'i he taimi ni, ko 'emau tokoni atu pē 'amautolu 'Eiki Minisitā ki he Feitu'u na. Kōle atu tuku 'aupito 'aupito 'a e sēniti ko eni 'oku fekau 'aki mo e kulukia, foki kotoa kitautolu 'o hanga ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngoue, he 'oku 'i ai 'a e māhina 'e ni'ihi 'e ki'i lōloa, ko e māhina 3 'Eiki Sea mahalo ko e pateta pē pea mo e kumala

kau ki ai pea mo e meleni 'Eiki Sea. Ko e toenga 'o e 'ū ngoue kehe 'Eiki Sea 'e kei nofo atu ia 'i he māhina lōloa 'aupito 'aupito Sea.

Kā 'oku tau faka'amu pē 'e Hou'eiki Minisitā ke 'oua te mou fa'a vave ke mou tuputāmaki, he ko e toki 'osi mai 'a e afā mālō pē kei lava 'a e kakai 'o e fonua hūfanga 'i he fakatapu, 'o malimali atu 'i he fakatamaki na'e hoko Sea. He na'e kau kotoa 'a e tangata'i fonua kotoa 'Eiki Sea ko e me'a ia 'oku ou poupou ai ki he Fakafofonga fika 5, 'ai pē Pule'anga ha ki'i tokoni ki he ngaahi fale ngāue 'o e ngaahi fāmili, na'a nau pupuha'ia pea nau poupou, ko e tokolahi taha 'o moutolu hou'eiki 'i heni 'Eiki Sea, mahalo ko tautolu na'a mou me'a atu ki he ngaahi fale ngāue 'o e kakai 'o e fonua 'o fakatau mei ai, ko ene ta'e'aonga ko eni ta'e'aonga ai pē ho'o sēniti, hūfanga 'i he fakatapu. Fakaivia 'a e ni'ihi 'a ia na'a nau fai 'a e ngāue tautautefito 'Eiki Minisitā Ako ki he feitu'u 'a e Feitu'u na, pea mo e Minisitā Pa'anga, kau mai ai pē mo Ha'ateiho 'Eiki Sea ko e Minisitā Lao pehe pehē hake ai pē ki Hihifo 'Eiki Sea. Pea ko e me'a 'oku ou poupou pehē 'Eiki Sea, 'oua te tau 'ai pē ke 'eka 'e taha 'Eiki Sea, mahalo pea mo e ngaahi siasi, ko e ngaahi siasi 'eka 'e 8 pē 'i ai pē 'a e ngaahi siasi 'oku 'i ai honau ngaahi 'api, 'i ai 'a e ngaahi siasi ia 'oku 'ikai hanau ngaahi 'api, ko e me'a ke tau fakatokanga'i...

'Eiki Sea: Fakafofonga, kātaki 'oku toe ho'o miniti 'e 3, kae toki 'oatu ka tau ki'i mālōlō.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko e hā kuo 'ai fakaminiti ai au kae 'ikai ke 'ai fakaminiti 'a e Hou'eiki ia ko ē.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1515 - 1520

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki 'i he houa faka'osi ko eni. Kei toe taimi 'a e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u. Fakafofonga kei toe ho'o miniti 'e 8. Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea ma'u e faingamalie. Mālō Sea, ma'u e faingamalie. 'Anenai na'a tau tuku 'oku 3, mahalo kuo tau ha'u pē ko eni kuo ke laumālie lelei, taha hake 'o 4. 'Oku kole atu pē ki he Feitu'u na he ko e kamata fo'ou eni kapau pē 'e to e ki'i tahataha atu pē. Kaekehe Sea 'oku, mahalo pē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea, ko u fu'u tokanga 'aupito 'aupito 'Eiki Sea ki he me'a ko eni fekau'aki mo e ngoue 'Eiki Sea. Ko u faka'amu pē 'Eiki Sea ke 'oua na'a faifai Hou'eiki Pule'angá, Minisitā Pa'anga na'a faifai kuo tau ngāue'aki e founa ni 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku kole atu 'e he Hou'eiki, pea lava ke to e ngāue'aki e silini na'e nō he 'e he kau ngoue 'Eiki Sea. 'I ai foki e pa'anga na'e 'ave ko e 10 miliona ki he Pangikē Fakalalakala 'o tuku ai ke nō pēseti 'e, 'i ai pē hono tala fatongia pēseti 'e 1, pēseti 'e 4 'Eiki Sea ka ko u kau au 'Eiki Sea ko e kole atu pē Minisitā Pa'anga ke 'oua mu'a na'a ngāue'aki e silini ko iá. Tuku pē silini ko ia he 'oku fai pē 'a e fakatupu pa'anga 'Eiki Sea 'a e kau ngoue. Kae, 'e malava pē he 'e ki'i ivi 'o e fonua 'o ngāue'aki hangē ko ia 'oku anga maheni ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, ko e me'a ko ē na'a ku lave ki ai ki he me'a ko ē ki he ngaahi līpooti, kaekehe te u lave atu ai pē au ki ai 'Eiki Sea.

Kole ki ha tokoni ma'a 'Atatā mo 'Eu'eiki

'Oku mou mea'i ko 'Eueiki mo 'Atatā na'a na kau mo naua he uesia. Pea ko e 'ave ko eni 'a e 'ū palau ko eni mo e houa taha, ke mou fakatokanga'i pē Hou'eiki Minisitā, 'e 'ave ha palau ki 'Atatā mo 'Eueiki, he koe'uhí 'oku tatau pē 'a 'Atatā mo 'Eueiki, mahalo ko u tui ko e tali ki ai 'Eiki Sea 'ikai. Ko u vakai atu pē au ki he fofonga e Minisitā 'oku malimali 'oku mahino leva 'oku fakapotopoto ange pē 'oku 'ikai, he 'ikai ke lava 'ave ha fu'u palau ki ai. Ko u fokotu'u atu ki he Feitu'u na 'ave ha helepelu, 'ave ha huolanga, 'ave ha huo keli 'ave ha huo epu. 'Oku mou me'a ki he ki'i fakafuofua ko u hanga pē 'e au 'o ki'i tohitohi ko e ki'i fakaangaanga pē 'Eiki Sea. Ko e ki'i 'api 'e 20 'i 'Eueiki, kapau 'e 'ave ha huo epu 'e 56, 'e, huo epu, 'ave pa'anga 'e 56, 'oku pa'anga 'e 60 e huo kelí, meimei ko e fakamole ki ai 'e 'i he pa'anga 'e 2,320 pē. 'A ia ko e 'ave meimei taki taha e 'api. Ko e me'a ko ē ki he 'ave palau 'Eiki Sea, he koe'uhí, tau tokangaekina e kakaí he 'oku nau 'i he ongo 'otu motu ko ení. Pea te nau lava pē 'o feia honau ngafa fatongia ke ne lava 'o fai'aki ha'anau ngoue 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e faka'osi pē me'a ko u ki'i lave ki ai 'Eiki Sea, 'ikai, toe ki'i me'a 'e 2.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ki'i fakatonutonu mu'a e 'Eiki Nōpele.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea. Ko e motu'a ni foki ko 'Eueiki 'oku kau ia he vāhenga e motu'a ni. Pea na'e kole palau mai hoku kāinga ia 'oku pea mei, kole pē eni ia kimu'a 'oku te'eki ke tō e afa. Ko 'enau pehē 'oku me'a, 'oku ki'i vaoa 'uta mo lahi e fanga puaka kaivao. 'Aonga ke 'i ai ha palau ke ne lava, lahi e 'ēlia ai ke ngoue'i. Ko ia pē Sea 'a e ki'i fakatonutonu. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Tā ko ia Sea, ta 'oku te'eki ai ke 'i ai ha palau ia ai. Ne me'a mai 'aonga ke 'i ai ha palau, tā 'oku 'ikai ke 'i ai ha palau, 'uluaki 'ave huó 'oku paú. Tuku e palaú ia he ko e talanoa lōloa 'Eiki Sea 'a e talanoa ia ki he palaú kae toki fai e kolé 'Eiki Minisitā. Fiema'u fakavavevave he taimi ni, 'atu e huó ke nau ngāue'aki 'Eiki Sea.

Ko e ki'i me'a pē ua 'Eiki Sea ko u ki'i tokanga pē ki ai pea u fokoutua au 'Eiki Sea ki lalo. Ko e langa ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Palēmia 'anenaí, ko fē ha fale te tau langa fakavavevave he taimi ni. Hou'eiki, mou me'a hake ki he fu'u 'api ni, na'e kau e Fale ni pē ko e Hou'eiki e Falé 'i he maumau na'e holo e 'api. Fokifā pē 'Eiki Sea tu'u mai e ongo kautaha 'e 2 'o fai 'ena 'esitimeti heni mo e tala fatongia ki he Feitu'u na. Pea ma'u ia 'e he Kautaha *Cabella*, ko nautolu na'a nau fai e fakalelei'i ko ení. Kau ia he fo'i ngāue fakavavevave Hou'eiki Pule'angá koe'uhí ke lava lele e Fale Alea makatu'unga 'i he tu'utu'uni 'oku hā 'i he Konisitūtone 'Eiki Sea. Kuo pau ke lele Pule'angá ka kuo pau pē ke 'i ai e Fale Alea 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ko u 'ohake ai 'Eiki Sea ...

<006>

Taimi: 1520-1525

Lord Tu'ilakepa: ...e Tu'utu'uni 'oku hā 'i he Konisitūtone 'Eiki Sea, kuo pau ke lele e Pule'anga kā kuo pau pē ke 'i ai 'a e Fale Alea 'Eiki Sea. Pea ko e me'a 'oku ou 'ohake ai 'Eiki Sea, hā e me'a 'oku 'ikai ke lava ai he Pule'anga 'o fakapapau he taimi ni tau pehē ko 'Apifo'ou, kautaha 'e fiha ke fai mo nau *tender* nautolu ki ai, 'ikai ke to e tā e palani ia, foki mai pē nautolu 'o 'omai 'a e mata'ifika, sai fili leva he Pule'anga ko fē kautaha 'oku ofiofi pea fe'unga, hoa, lelei

pea mo e ngāue ke fai mo fai 'a e ngāue fakavavevave ki he 'apiako, 'oku ou vakai hifo 'Eiki Sea ko e 'apiako 'e 50 pē 'oku tonu koā 'a e me'a na'a ku hikihiki ki he *Primary School*, pea 'apiako leva 'e 15 ko e ngaahi kolisi ia, kapau na'a tau tā ha palani fo'ou 'Eiki Sea, ko u tui 'e to e ki'i lōlōa kā 'oku ou tuku atu ki he Hou'eiki Pule'anga mo e kau 'akiteki mo e kau 'enisia mo e kau tufunga, ko eni ia ko e to'o pē 'a e 'ato pea 'oku ou tui ko 'ene 'ohake pē hangē ko e fo'i fakalelei na'e fai ki he 'api ko eni 'Eiki Sea.

Hou'eiki 'oku 'ikai ko ha ki'i pa'anga si'isi'i na'e fakalelei, fakalelei'i 'a e fale ko eni, ko e 'api foki ko eni na'e 'i ai 'a e taha 'a e kau Minisitā Mālōlō na'e fakalelei 'apiako heni, pea na'e 'ave 'a e 5 kilu ki ai 'Eiki Sea, tau foki mai ko eni fai 'a e fakalelei heni, to e fakalelei mai mo e loki hoko, hangē ko ho'o fokotu'utu'u ke 'osi hanga foki 'e he Feitu'u na 'o 'omai ki he kau Mēmipa he Fale ni e tu'unga 'e 'i ai 'a e 'api ni, 'oku mou me'a ki he ngaahi fale ko ē maumau lahi ko 'eku sio pē na'e anga fēfē hono ngāue'aki 'a e fu'u pa'anga 'e 5 kilu na'e 'oange 'e he Pule'anga ki he ni'ihi na'e ōmai 'o tauhi 'a e Fale ko eni 'Eiki Sea. Mālō mo e hoko 'a e palopalema ko eni ke ke me'a mai 'Eiki Sea me'a mai mo e 'Eiki Palēmia pea mau muimui mai ai, ke mea'i he fonua pea mo e kakai 'o e fonua ko e fu'u langa ko eni na'e fai 'e Siapani na'e tu'u he tu'unga totonu ke fakalelei'i. 'Ikai ke u lave'i pē ko e hā 'a e lōlōa 'a e me'a 'a e Hou'eiki 'i hē pea tuku leva 'a e fu'u 'api toe fakafoki ki he ni'ihi ko ē 'a ē 'oku nau fakalelei 'a e 'api ni Sea kā 'oku totonu ke ngaahi ki he tu'unga faka'ofa'ofa 'aupito 'Eiki Sea

Tapou ke ngaahi fakavavevave maumau ngaahi 'apiako

'I ai 'a e fale 'o e kōmiti *Select Committee*, 'oku 'i ai 'a e Fale 'i he tēpile ko eni, 'oku 'i ai 'a e Fale ki he tēpile ko ē, 'oku 'i ai 'a e Fale ki he laipeli, pea muimui taha au mo e Sea 'a e Kōmiti Kakato 'ave maua tuku taupotu taha ki he fu'u ifi ko ē 'Eiki Sea, kuo pau ke ngaahi ia 'o fakatatau pea fenāpasi mo e tu'unga...ko u kole atu Hou'eiki tau ngaahi ha 'apiako 'oku fenāpasi pea hoa tatau mo fe'unga mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fānau ako he taimi ni. Pea fakamolemole pē Hou'eiki Pule'anga 'emau fie kaunoa atu kiamoutolu ngaahi fale pea mo homou ngaahi *response* atu kia moutolu, kā ko 'emau tokoni atu pē hā e me'a kuo lava ai 'o 'omai 'a e fu'u silini ki he hotau Fale ni mou me'a hake ki he me'a ne mou 'ilo ai. Ki'i fo'i uike pē 'e taha, 'ato pea mou me'a mai, fēfē 'a e ngaahi fale ko eni 'a e kolisi 'apiako 'e 15 ko e fu'u ngāue'anga lalahi *Cabella*, 'oku 'i ai 'a e ngāue 'a e Puloka, 'oku 'i ai 'a e *ROYCO* 'oku 'i ai mo e *Five Star* 'Eiki Sea mo e kau ngāue tufunga lelei 'o e fonua, ko 'enau 'oange pē 'ene 'ū *tender* pea fai leva 'a e ngāue he taimi koi a. Ko e me'a ko ē ki Fasi Fakafofonga.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ka u ki'i fakatonutonu atu kātaki

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā *MEIDECC*

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e 'ū 'apiako ko eni ko ē na'e uesia pau pē ke nau to e ki'i ngāue pē ke fakapapau'i ki ai pē 'oku kei sai 'a e fo'i sino'i fale pē 'ikai, koe'uhī ko e ngāue ko ē 'oku toe ke ... 'oku 'osi vahevahe 'a e silini ia ko e taimi ke nau ngāue ki ai, ko e faleako ko ē na'e ...ko e 'apiako ko ē na'e palopalema ai 'a e lokiako pea *check* kātoa ko fē 'a e lokiako ko ē na'e sai pē 'a e fo'i sino'i fale pea nau 'ato leva nautolu ia ai, 'a ia ko e founa ko ē ki he fai e me'a 'oku 'i he 'Eiki Minisitā Pa'anga ia pea mo 'ene kau ngāue, kā 'oku ou tui 'e vave 'aupito 'a e ngāue ki ai, kā 'o kapau 'e 'i ai 'a e fo'i kongā kae toki hoko atu ki hono fakalelei ko ē 'o e faleako ko ē 'oku lava fakalelei he taimi ni, mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā, Fakafofonga kātaki ko ho'o taimi 'oku mei 'osi, kā ko eni 'oku fakapapau'i mai ko e pa'anga ē 'oku 'osi faka'atā ki he fakalelei ko eni 'a e 'ū 'apiako.

Kole ke fakakau maumau Lautohi Pule'anga Fasi he ngaahi maumau mo e līpooti Pule'anga

Lord Tu'ilakepa: Sea toe miniti 'e fiha ...toe miniti 'e fiha Sea ka u...kaikehe Sea kia au ia he'eku tui kapau 'oku 'i he 'apiako hangē pē ko e me'a 'oku hoko heni ko e to'o pē la'ipapa ko ē fetongi'aki e la'ipapa ko ē, to'o pē la'ikapa 'oku palopalema fetongi'aki e la'ikapa, pea ko u tui au 'oku lava pē 'a e ngāue ia 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē ki Fasi 'Eiki Sea 'oku ou fie lave ki ai ki he me'a ko eni he 'apiako, sai pē ke toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā 'a e Palēmia ia 'o toki me'a...

<007>

Taimi: 1525-1530

Lord Tu'ilakepa: .. ki ai. Ko e 'ikai fai hotau fatongia, 'a ena na'e līpooti mai 'e he Fakafofonga, na'e te'eki ai ke kau ia 'i he Līpooti ko eni 'a e Hou'eiki. 'Oku ou kole atu ke fakakau ia, tuku ki he 'Eiki Palēmia, ke me'a mai ki ai, pea kapau..he 'oku pau ke fou 'a e 'Eiki Palēmia ia, kapau te ke kole Fakafofonga 'i he Pule'anga ki he Pule'anga, kuo ke mea' pe. Pea ko e faka'osi 'Eiki Sea, 'a e ,me'a 'oku ou fie lave ki ai, 'Eiki Minisitā, ki'i tokoni mai ange. Ko e hā 'a e ki'i maumau ko ia na'e hoko ki Ha'apai, ko e fale 'e fiha, 12? Ko e motu fē ia 'i Ha'apai na'e ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō 'Eiki Sea, ke u ki'i tokoni atu pē, ko e *evacuation centre* ko e ki'i fale hūfanga 'e 12. 'A 'a ia na'e fai ko ia 'a e fakatokanga, pea na'e fakatokanga pē ia 'o a'u kia nautolu. Pea na'e mahino 'a e taimi ko ia 'e fou mai 'a e matangi he tu'a Tongatapu, 'o fou mai he vaha'a mo Ha'apai. Pea tō mai 'a e matangi kuo nau 'osi 'i he *evacuation centre* pe ko e fale hūfanga 'e 12 na'e 'osi faka'aonga'i 'e Ha'apai, mālō 'aupito.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'asi heni ko e fale 'e 12 Sea.

'Eiki Sea: Ko e fale, na'e fakamahino'i mai 'e he 'Eiki Minisitā ko e fale 'e 12, fale hūfanga.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fale hūfanga fē ia, ko e 'elia fē ia 'Eiki Sea, he ko 'eku ma'u, na'e 'ikai ke lave 'a Ha'apai ia mo Vava'u mo Niua, he me'a ko eni 'Eiki Sea. Na'a mau sai lelei pe mautolu. Kapau 'oku pehē pea 'ikai ke 'oatu mo ha 12 'a Vava'u, pea 'oatu mo ha 12 'a Niua...

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'Eiki Sea ko e 'Otumu'omu'a, na'e 'osi mahino pē ia 'oku nau tu'u lavea ngofua he taimi ko ia na'e te'eki mahino pē 'e fou mai pe 'a e matangi, he taimi ko ia, 'a ia ko e 'Otumu'omu'a na'a nau 'osi mateuteu pe nautolu, mālō.

Lord Tu'ilakepa: 'A ia ko Nomuka ia. Eiki Sea, 'oku ou ma'u 'a e ki'i fakamatala falala'anga 'Eiki Sea. Ofi ko ē ke tō 'a e matangi, *hire* 'e he Pule'anga 'Amelika ia 'a e Tongiaki, ke lele 'o 'omai 'a e ongo ki'i mātu'a mei Nomuka ki he 'Otumu'omu'a. Ko e me'a na'e faka'ise'isa ai 'a e 'Amapasitōa, tā na'e sai ange pē hono tuku he 'Otumu'omu'a, hono 'omai ki Tonga ni. Tō 'a e matangi, na'e hoko ia heni, na'e hao pē 'a e 'Otumu'omu'a ia, na'e 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia 'e hoko ki he 'Otumu'omu'a. 'Oku ou kole atu 'Eiki Minisitā, to e ki'i fakalelei'i mu'a 'a e ki'i pepa. 'Ai ke mo'oni na'a faifai ange 'oku mau fehu'ia 'e mautolu Vava'u, ko e hā 'a e me'a 'oku kau ai 'a e fale 'e 12 ko ē, kae 'ikai ke 'i ai ha me'a na'e hoko ki he 'Otumu'omu'a.

‘Eiki Minisita Mo’ui: Sea ko e ki’i tokoni atu pē ki he ‘Eiki Nōpele, ko e ki’i fakama’ala’ala pē ki he fale ‘e 12 pe ko e *evacuation centre*, na’e hola ki ai ‘a e kāinga ia ‘o e ‘Otumu’omu’a ‘o toi, ko e pehē ‘e a’u ange ‘a e matangi ki ai. Ka ko e taimi na’e ‘osi ‘oku ‘ikai.. ‘ikai ke pehē ia ko ha fale ‘oku ‘ai ki Ha’apai, ka ko e *evacuation centre* na’a nau hola ‘o toitoi ki ai, ko e manavasi’i pē he matangi. ‘A ia ‘oku mahino mai ia Sea, *how resilient we are* ki he fakatokanga matangi mo ‘etau mateuteu ange. Ko e ki’i fakama’ala’ala pē ia Sea mālō.

‘Eiki Sea: Mālō. Kātaki pē Fakafofonga Hou’eiki Nopele, kuo mei ‘osi ho’o taimi, ka ke faka’osi mai.

Lord Tu’ilakepa: Sai, ko ‘eku faka’osi eni. ‘Oku ou fakamālō atu ki he Minisitā Mo’ui, ‘oku ki’i mahino ange ia kia au ho’o fakamatala ko ē. ‘A ia ‘oku mahino kiate au, ‘oku ou kole atu ki he Minisitā *NEMO* ‘ai ho’o fakamatala ke tonu, he ko e me’a ia na’e si’i lele ai ‘a e kāinga ‘o toitoi, ko ho’o me’a ange ‘e takai ‘a e matangi. Ta ko ē ko e matangi ia na’e ha’u ia he feitu’u ko ē. Ka ‘oku ou tui au mahalo na’e si’i mo’oni pē ‘a e kāinga Ha’apai ia. Kae ko u fakamālō ‘oku ou tui na’e ‘osi mateuteu pe ‘a Ha’apai ia. Ko hai masi’i ‘Eiki Sea ‘e ta’ehoko ha palopalema ‘o hangē na’e ‘uluaki hoko kimu’a. Na’e mamata pē, na’e mea’i lelei ‘e he kakai ‘o Ha’apai, ka ko e taimi ni, ko ‘ene ‘oatu pē ‘a e fakatokanga, kuo nau tokanga leva ‘o fakavavevave ki he feitu’u ko ē ‘oku totonu ke fai ko ē ki ai ‘a e hao Sea. . Ka ‘oku ou fakamālō, ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia ‘Eiki Sea, koe’uhi ko ‘ene ‘asi mai he līpooti, ka ‘oku ou fakamālō atu ‘Eiki Minisitā Mo’ui ho’o fakamahino mai, ka ‘oku ou fakamālō atu ‘Eiki Sea he ma’u faingamālie mālō.

Tokanga ki he faikehekehe 64 miliona mo e 44 miliona fakamole ngaahi kōmiti ngāue afā

Lord Fusitu’a: Mālō ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Fale ‘eiki. Ko e ki’i kole fakama’ala’ala pē ki he ‘Eiki Minisitā, ke fakamolemole pe ke fakama’ala’ala mai, he na’e ‘osi ‘i ai ‘a e me’a lelei ‘a e Feitu’u na ki ai, ka ko e to e fiema’u pē ha ki’i *detail* ange. Ko e *summary* ko ia ‘o e *cluster budgets* ‘oku mahino mai mei he Līpooti, kuo ‘i he fāngofulu miliona. Ka ko e lipooti ko ia ‘o e ‘aho 23 ‘o Fepueli, na’e ‘i he 64 miliona tupu, ‘a ia ‘oku ‘i ai leva ‘a e kōlomu ko e *variance*, ko e kole ke fakama’ala’ala mai mu’a mei he ‘Eiki ...

<008>

Taimi: 1530-1535

Lord Fusitu'a: Minisitā ko e vahevahe holo ko ē 'a e ngaahi pa'anga ko eni he ū *cluster* ko e *variance* ko ia mei fē 'ia pea kuo hu'u ki fē 'ia 'a e pa'anga ko ia he taimi ni. Mālō 'Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō 'Eiki Sea. Hangē ko 'eku fakama'ala'ala 'anenai ko e, ko e taimi foki ko ē na'e 'osi ai e afā na'e *activate* leva 'a e ngaahi kōmiti pē ko e *clusters* ke nau ōmai 'o sio 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'oku nau tokanga ki ai hangē ko e, ko e haisini pea mo e vai mo e mo'ui lelei, ko e ako pea ko e ngoue pea nau ōmai leva 'o sio ki he ngaahi tafa'aki kehekehe ko ia pea nau ōmai mo e ngaahi fika pea mau fakataha'i leva nautolu kau ai mo e 'uhila he ko e 40 miliona ko ia 'oku ke me'a ki ai ko e fo'i vaeua ia ai ko e 'uhila. 'A ia na'e 'omai 'oku 20 'a e 'uhila pea ko e fo'i 20 leva ko ē 'oku vahevahe 'a e ngaahi me'a kehekehe kau ai 'a e ako pea moe ... Pea liliu mei ai 'o 64, 'alu ko ē e taimi mo e lahi ange 'a e ngaahi *information* ko ē mo e ngaahi fakamatala 'oku ma'u pea nau ō 'o sio tonu, manatu'i foki na'e

'osi e uike 'e taha mau feinga ke ma'u kakato 'a e fakamatala ko ē 'oku mau ala ma'u he taimi ko ia, ka na'e 'osi e uike 'uluaki ia 'oku te'eki ai ke fu'u loko a'u, fai ha a'u ia ki he 'ū feitu'u pau ko ē na'e totonu ke fai e a'u ki he ngaahi kolo mo e ... Pea a'u ki he uike ua, kamata mai ke mā'opo'opo pea liliu leva mei he 40 'o 64. A'u ko eni ki he uike kuo 'osi, uike ia hono tolu, ko e silini ko ē fakapapau'i mai pea nau 'ai, nau 'ai e ki'i fakatātā 'anenai hangē ko e 'uhila, ko e 'uhila na'e kamata he 20 pau nau talamai 'e 'alu 'o tolungofulu 'a e fakamole ko ē kae fakaulo kātoa e 'uhila mo 'Eua. Pea ko e a'u ko ē ki he taimi ni ko e fitu pē eni he taimi ni 'e fiema'u he taimi ni ke 'oange kee fakalele 'aki 'enua ngāue he taimi ni. 'Oku 'i ai pea mo e fo'i, pea mo e silini ai ko e tolu mo e poini miliona Nu'usila ...

Lord Fusitu'a: Sea kātaki ke u ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā, pē 'e laumālie lelei pē ki ai? Ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai 'aki kātaki ko e *electricity estimates* ko eni homou līpooti na'e 'alu mei he 20 ki he 29 'ikai ke hā ia ke ke hanga ...

Tali Pule'anga ki he kehekehe 'a e fika 40 mo e 64 miliona

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia, ko ia, 29 'alu hake ai pē ki he 30. Kai kehe, tuku mu'a ke u fakamatala ke 'osi kae toki fehu'i mai. Ko e, ka na'e 'uhinga pehē. Pea ko e kongā leva 'o e ngaahi fakamole ko ē 'oku fai e sio ki ai ko e, 'e lava pē ia he patiseti he taimi ni, 'oku 'i ai e kongā ia 'o e ngaahi fakamole ko ē 'oku fiema'u, 'a ia ko e fiema'u fakalukufua ia ko ē he taimi ni ki he *immediate response* 28 pē. Ko e kongā he 28 ko ia 'oku lava pē ia 'o ma'u he patiseti he taimi ni. Ko e kongā he 28 ko ia 'oku to e fai e kole ki he, ki he kau *donors* pea ko e kongā he 28 ko ia ko e 21 'oku to'o ia pea mei he sēniti ko ē na'e 'asi atu he peesi 10. 'A ia ko e *cash* pē ia 'oku ma'u he taimi ni. Manatu'i ko e toenga ia 'o e sēniti *either* 'oku 'ikai, te'eki ai ke ma'u pē ko e, ko e tēniti ia mo e fakamole ko ē *in-kind* pē ko e kātoa e koloa ko ē na'e 'omai 'o tokoni 'aki he ko e 'uhinga ia 'a e tu'u 'a e fika ko ia. Ko 'ene tu'u 'a e fika ia Hou'eiki 'oku te'eki ai ke *final* ia. Pea he 'ikai ke pehē ia ko 'ene tonu 'aupito eni. Ko e sio ki he'etau fakataha he 'aho ni 'oku 'omai e ngaahi fakakaukau tānaki mai ia ki he palani ko eni he taimi ni, te mau, te mau to'o 'e mautolu 'a e ngaahi fakakaukau ko ia 'o sio ki ai. Pea 'e lilililiu pē 'a e fika 'o fakataua ki he ngaahi, ki he ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu'utu'u ko ē 'oku tau pehē ko e me'a lelei taha ia ke tokoni 'aki ki he fiema'u 'a e kakai. 'Oku mahino ko e ngaahi me'a ko eni 'oku mou me'a mai 'aki ko e ngaahi fiema'u ia ho'omou ngaahi vāhenga ko e fiema'u ia 'a e Hou'eiki 'o e fonua pea mo e kakai. Ka ko 'ene tu'u ia. 'A ia ko e 40 mo e 64 pē ko e taimi ni ko e 28 pea 'oku sai 'ene 'alu hifo ki he 28 he 'oku ki'i meimei ofiofi ange ia he ivi fakapa'anga ko ē 'oku tau ma'u he taimi ni. Kei fai e talanoa ia mo e kau *donors* ki he fo'i *stage* ko ē 'o e *recovery* ka tau toki 'alu mei ai leva mei ai ki hono langa ko ē 'o e fonua he ngaahi fale ko eni, kātoa 'a e, tatau pē 'a e ngaahi fale ko ē 'a e ngaahi fale nofo'anga pea mo e ngaahi 'ofisi na'e maumau'i. 'A ia ko e tu'unga ia 'o e sēniti ko u 'amanaki pē 'oku mahino atu pea ko e ki'i fakama'ala'ala pē 'oku ou fai, mālō 'aupito.

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea, 'a ia 'Eiki Minisitā ko e pehē ko ē ko e 64 miliona na'e 'ikai ke 'i he Pule'anga 'a e 64 miliona ko e fakafuofua pē ia, 'o kapau na'e 'i he Pule'anga, ko fē 'ia leva 'a e fo'i *variance* ko ia?

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia, ko e kātoa manatu'i ko e 40 ia mo e 64 ko e fakafuofua pē, 'esitimetri pē pea toki a'u mai ko eni 'o ma'u e 28 ko eni.

Lord Fusitu'a: Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai e Fakafofonga 'Eua 11.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea 'oku ou kole ke u hūfanga pē mu'a he fakatapu 'Eiki Sea. Ko 'eku tu'u pē 'a'aku 'Eiki Sea ko u pou pou pē ki he me'a na'e fakahoha'a ki ai e 'Eiki Nōpele ko ē mei Vava'u ki he ...

<009>

Taimi: 1535-1540

Tēvita Lavemaau: ... *recovery* tautēfito eni ki he ako 'Eiki Sea. Ko u tui ko e Pule'anga ia 'oku māhino pē founa ngāue pea 'e lava pē ia ke to e fakalahi'i atu ... he 'ikai te u talanoa heni ki he langa fo'ou ko u talanoa heni ki he mafai pē ia 'o e *structure* mo e faka'ofa'ofa pē ia ko e me'a pē 'oku fiema'u ko e 'ato fo'ou.

Kole ke vave tokoni ke langa ngaahi 'apiako e siasi

Sea nau fakahoko pē 'anenai 'a e kole ko eni 'Eiki Sea te u kole ki he Pule'anga mu'a ke nau to e ki'i foki mai ke vave 'aupito pē. Ko u faka'amu au ke 'oange mu'a 'a e fakafiemālie ki he kau taki lotu ke nau hanga 'enautolu, 'oku 'i ai pē 'enau 'ū kōmiti langa ia 'anautolu ke nau hanga 'enautolu ia 'o fai e fakalelei'i e 'ū fale ako ko eni 'a e siasi pea lava e fānau ako 'o hoko lelei 'enau ako kae tānaki 'a e *document* kotoa pē mo e *invoice* ki he ngāue na'e fai pea fēngāue'aki pē ia mo e *MOI* pea fakapapau'i e ngāue ko ia 'oku fe'unga mo taau pea mo e langa ke malu'i na'a to e hoko ha maumau 'i he kaha'u 'i ha matangi.

Ko u tui ka tali eni he Pule'anga 'Eiki Sea mahalo na'a fe'unga mo ha 2 miliona 'a e ngaahi langa ko eni 'a e siasi. Ko u tui ko e 'osi pē ha māhina 'e taha mei heni he 'ikai to e fiema'u tēniti e ngaahi ako ia 'a e siasi pea tuku pē ki he Pule'anga ia ke nau tali 'enautolu ha tokoni. Sea tau ako mei he me'a lahi he afā ko eni 'i Ha'apai. Neongo na'e 'osi tala'ofa mai 'e Nu'usila e lau miliona ke to e langa ko eni e 'ū 'api lautohi faka-Pule'anga 'a e ako Pule'anga. Ko e me'a ia na'e toki fakahoko fakamuimui taha ka mou 'unaloto ange ā ki he faingata'a'ia mo e mamamāmahī na'e fou ai 'a e fānau ako 'a Ha'apai he ta'u 'e ua pē ta'u 'e tolu pea toki lava 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni. Ko ia ko u kole 'aupito ki he Pule'anga ke mou kātaki mu'a 'o laumālie lelei pē ka mou tokoni mai tautēfito ki he siasi.

Kole ki ha tala'ofa Pule'anga ke ako ta'etotongi ta'u 1 ngaahi ako Pule'anga & siasi

Ko hono ua e kole 'e Sea ko e me'a māheni eni ia hono kole pea mei he tēpile 'a e kakai felāve'i mo e totongi ako ko eni 'a e, ki he ngaahi ako 'a e Pule'anga 'i ha taimi kuo uēsia ai. Na'e fakahoko eni ia ki Ha'apai he ta'u 'e ua pē ta'u 'e tolu kuo 'osi 'i he afā na'e hoko. Sea ko u kole atu ki he Hou'eiki Minisitā mou fakakaukau'i ha tala'ofa. Ko e me'a ko e *stress* ke 'inasi ai e kakai he taimi faingata'a'ia pehē ni 'i he lahi ko ē 'a e ngaahi kavenga kau ai pea mo e fakakaukau'i e totongi ako mo e ngaahi me'a pehē 'oku fu'u lō lahi 'aupito 'Eiki Sea. 'Oku mahu'inga ke fai ha faka'ilonga mai mei hotau Pule'anga 'oku tau loto ke tokoni'i e ako mo hakeaki'i e ako 'aki hanau ako ta'etotongi 'i he ta'u ni ta'u 'e taha 'a e ngaahi ako ko ē 'a e Pule'anga kae pou pou atu.

Pea ko hono ua Sea ko e ngaahi ako ko ē 'a e siasi totongi 'e he Pule'anga 'a e totongi ako 'a e fānau ko ē 'oku nau ako 'i he ngaahi ako ko ē 'a e siasi 'i he fo'i ta'u 'e taha. He ko hono 'uhinga

'oku fai pē 'e he siasi ia hono feinga'i neongo e si'isi'i e ki'i pa'anga ko eni 'oku nau ma'u ki hono feinga ke tokoni ki hono ako'i. Tokolahi e hako tupu e fonua 'oku nau ako 'i he ngaahi ako'anga 'a e siasi. Pea 'oku ou tui ko e fatongia totonu pē ia 'a e Pule'anga pea mo e fonua ke tokoni'i 'a e ngaahi ako 'o e siasi 'aki hono totongi kātoa e totongi ako e fānau 'oku ako he ngaahi ako'anga 'a e siasi 'i he fo'i ta'u 'e taha. Taimi tataua pē ngaahi fānau ko ē 'oku ako 'i he ngaahi ako ko eni 'a e Pule'anga 'oku kole atu ke tau fakatatafe ia ko e konga ia 'etau langa fakalakalaka 'i he faingata'a 'oku hake tonu hotau ki'i fonua. Ko ia pē Sea mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai Fakafofonga Ha'apai.

Fokotu'u ki ha fengau'e'aki fakataha ke tokoni'i fakaakeake e fonua

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea Fale Alea tapu pea mo e Hou'eiki Kapineti Minisitā pea pehē foki ki he ka u Hou'eiki Nōpele mo e Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea mālō mu'a e kei fakalaumālie lelei e Feitu'u na ... 'oku fokoutua pē pea u ongo'i e mamahi 'oku 'i he kau Fakafofonga 'o e Kakai koe'uhi ko e fu'u loa na'e tō 'i he ngaahi uike kuo māliu atu 'o a'usia ai 'e he kau Fakafofonga pea mo e kakai 'o e fonua 'a e faingata'a lahi faka'ulia. Pea 'ikai ke u fakakaukau Sea ko e fa'ahinga ongo pē eni ne u ma'u 'i he ngaahi ta'u kuo māliu atu pea ko au tokotaha pē na'a ku, pehē pē ki he kau Hou'eiki. Pea ko u fiefia 'i he ngaahi fakahoha'a pea mo e ngaahi kole na'e fai ki he kau Hou'eiki Minisitā pea na'e 'ikai ha taha 'e, nau ki'i lolongo pē. 'Aho ni ko u fanongo ...

<002>

Taimi: 1540-1545

Veivosa Taka: ki he hoha'a pea 'oku tangi e kakai e fonuá 'i he ngaahi faingata'a. 'Aneafi 'Eiki Sea na'a ku lele atu pea mo e 'Eiki Minisitā 'a e Leipá ki he fakataha na'e fakahoko 'o fekau'aki mo ha founa 'e *recover* ai 'a e kāinga lotu 'a e siasi *LDS* 'i Tongá ni pea mo 'Euá. Pea na'e fokotu'u ai 'o mau talanoa fekau'aki mo ha feinga 'a e *ward* kotoa pē ke nau ngoue'i ha fo'i teau 'e taha 'i Tongá ni mo 'Eua. 'A ia ko e fo'i fakakaukau ko iá pea na'e fai e fehu'i ki he Fitungofulú pea ne pehē tuku ia kia kimautolu ke mau fua ia. Minisitā mou tokanga atu ki he ngaahi siasi kehē ke faka'ai'ai kinautolu ke nau teuteu'i hanau konga kelekele teau 'e taha, kae lava 'o *recover* vave, 'a ia ko e palani nounou.

Ko e 'eka 'e tahá ko e palani lōloa ia ke tau 'unu ki ai. He ko e kumalá Sea 'oku tō pe ia he māhina 'e 3. Ko e māhina ni pe tanaki mai mo e māhina 'e 3 foha. Kuo kamata leva 'a e ma'u me'atokoni ia 'a e kakai 'o e fonuá. Pea 'oku ou tui ko e, kuo u manatu 'Eiki Sea ki he taimi na'a ku 'i Ha'apai ai na'e fakaheka 'emau vaka ko e Tautahí, pea feinga mai e kakaí kuo fonu e vaká. Pea u talaange, kāinga ta'ofi he kuo fonu e vaká. Talamai he kāingá, fakaheka, pea fakaheka he kakaí e vaká 'o toka e vaká, pea nau pehē mai, hā me'a 'oku tuai ai e 'alu 'a e vaká, kuo u pehē atu, kuo toka e vaká. Fu'u lahi e uta na'a mou fakaheká. Mou to e o 'o 'a'au mai ho'omou utá, kae lava 'o ma'u ha pauni lelei ke lava e uta 'a e vaká. Pea 'oku ou manavasi'i 'Eiki Sea ki he 'etau feme'a'akí ni hangehangē kia au 'e toka hotau vaká pea 'ikai ke to e lava ia 'o lele he ngaahi fu'u uta kuo lī mai.

Ko e me'a 'oku ou hoha'a au ki ai 'Eiki Sea pē kuo 'i ai ha vāhenga heni kuo 'osi maau 'enau 'eka 'e tahá hono ue'i 'a e ngaahi fu'u niu kuo tokotó? Kae palau ia he 'aho ni pe ko 'auhu. 'A ia ko e konga ia Sea, 'oku tau nofo tautolu ia 'o talanoa ki ha ngaahi me'a ke 'oange ki hē. Na'e ai e ki'i talanoa Sea na'e pehē ni, *Coming to America*. 'Alu atu e pilinisi mo e ki'i tangata, pea ki'i nofo e pilinisi he kauhala 'e tahá 'o sio ki he ki'i ta'ahine 'oku tokanga ki ai. Pea talaange

leva he ki'i tama ko ē na'e muimui he pilinisi ko au te u pilinisi. Pea fanongo atu e pilinisi ki ai pea pehē atu he pilinisi, tangata te ke pilinisi koe kau hā au? Ko e kole ia ka tautolu Hou'eiki Fale Alea, tau tukuange 'a e ngāue pea mo hono 'uli fohe hotau fonuá ki he Pule'angá ka tau nofo 'o poupou ke tau lava 'o tau fonua. Kapau te tau fefusiaki he ngaahi ngāue pea mo e ngaahi feinga 'oku tau hoholi ki ai he'ikai ke tau lava tautolu 'o fakahoko ha ngāue. 'Eiki Sea ko e tu'unga e tangikē na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 3, 'oku ai e tangikē 'e 60 'i Ha'apai, ko e māhina eni 'e 6 hono fakava'e pea na'e pehē 'e 'oange ke 'inasi ai 'a Ha'apai. 'Ange pe 'e ia 'a e 300 'a Tonga 'Eiki ni, tangikē 100 'a Vava'u, 'a ia ko e ngaahi tangikē ko iá kapau 'e tufa'i mai he taimi ni kuo u tui Sea 'e solova ai 'a e palopalema ia ko eni, 'inasi ai mo e motu'a ni. 'A ia kuo 'osi maau 'a e tu'u'angá mo e fakatalí. Na'a ku lele atu ki he *CEO* e *MEIDECC* 'o fakahoha'a ki ai, pea ne me'a mai kuo ne pehē 'e ia kuo fuoloa hono tufa. Ka ko e me'a mālie hono 'omi ko eni ke mea'i he 'Eiki Minisitā kapau 'e 'omai e ki'i fo'i tangikē ko eni, lava ai 'o *recover* atu e vaí. Ka 'oku ou tui ko e fa'ahinga me'a pehē te tau lava ai 'o fetokoni'aki ki hono fakahoko e ngaahi ngāue ko eni.

Sea ko e faka'osi e me'a 'oku ou hoha'a ki ai ko e ngaahi ngāue pea mo e ngaahi palani 'oku fakahoko ke tau ngāue'aki. 'I Ha'apai na'e fai e savea ai, mahalo na'e si'i e savea ia 'e 10, kehekehe kotoa e ngaahi savea. Ko e fuoloa 'anga ia e ngāué. Ko e ngaahi ngāue ko eni 'oku 'amanaki ke tau fakahokó ke tau fakakaukau'i lelei 'etau 'ofa ki hotau kāinga 'oku nau faingata'a 'iá ka tau lava 'o fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni. Ko e fokotu'ú 'Eiki Sea, 'e lava nai ke tau lava 'o ngāue fakataha ki hono tokoni'i mo hono teke 'a e ngāue ko eni, ke tau lava 'o tokoni'i hotau kakai? Ko e hā e me'a te tau lava? Na'e ai e lea 'a e tokotaha mei 'Amelika, tokotaha 'iloa, na'a ne pehē, ko e hā ho mālohingá pea mou tu'u ai 'o hiki ai. Pea ko e kole ia 'oku ou 'oatu au 'i he efiafi ni, 'Eiki Sea, tau fakapaasi ā 'etautolu e lipooti ko eni pea tau tu'u hotau ngaahi mālohingá pea tau hiki ai 'a Tonga ke lelei...

<003>

Taimi: 1545-1550

Veivosa Taka: ... ngaahi me'a hono kotoa pea lava leva ke tau fiefia.

Sea, ko u fakamālō atu he ma'u faingamalie, fakamālō ki he kau fakafofonga koe'uhi ko e ngaahi ngaue kuo nau lava hoha'a ke fakahoko 'a e ngāue kae pehe foki ki he Hou'eiki Pule'anga, ka tau lava 'o teke 'a Tonga ki he tu'unga. Na'e 'i ai 'a e lea he tau 'a e tangata 'Amelika, Sea na'e pehē. "Oua na'a ke pehē 'oku hangē 'a 'Amelika na'e 'omai ma'au? Ka ke pehe ko e hā 'a'aku ke fai ma'a 'Amelika? Ko u tui ko e popoaki ia ko u fie tuku hotau ha'oha'onga Hou'eiki. Ko e hā ha'aku me'a ke fakahoko ki Tonga ke u *recover* ai 'a e faingata'a pea mo e ha'iha'isia kuo hoko ki he kakai e fonua.

Sea, mālō 'aupito ki he ma'u faingamalie. Tu'a 'ofa atu.

'Eiki Sea: Mālō Fakafofonga Ha'apai. Me'a mai 'a e 'Eiki Minisita Mo'ui .

'Eiki Minisita Mo'ui: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa he Fale Alea 'o Tonga. Ko u fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi 'i he faingamalie 'oku ne 'omi kia kitautolu e 'aho ni. Pea 'oku kei malu pe pea kakato pe Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Neongo 'a e saikolone fakatalupiki ko ia ko *GITA* 'o ne uesia 'a e 'otu Tonga, pea fakafiefia 'i he efiafi ni Sea. 'Oku mahino ki he motu'a ni 'a e fengaue'aki ho'o Fale ni ki he lelei fakalukufua ki he kakai 'o e fonua ni. 'Oku tau 'i heni 'i he Fale Alea 'o Tonga, pea pehe ki he Hou'eiki

Fakafofonga 'o e kau Nōpele, kau Fakafofonga 'o e kakai, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Minisita 'o e Kapineti (kovi 'a e ongo) ko e taha pe ia 'etau kaveinga ngaue ko e ha 'etau me'a 'e fai ma'a e fonua kae tautautefito ki he taimi faingata'a ko eni.

'Uluaki Sea, ko u fie fakamālō kia kinautolu he ngaahi fengaue'aki 'i he *essential services* na'a nau faifatongia he taimi na'e to mai ai 'a e matangi... mei he fakamatala 'ea, ki he NEMO, ki he Polisi, ko e Sotia, Potungāue Mo'ui he ngaahi fakahoko fatongia na'a nau fakahoko houa 'e 24, kae 'uma'ā 'a e ngaahi letiō mo e ngaahi *media*, na'e kau e ngaahi tokoni ko ia ke fakasi'isi'i e ngaahi lavelavea pea pehē ki he mate 'i he tō mai 'a e matangi mālohi ko eni. Pea ko u fakamalo lahi kia kinautolu ne nau faifatongia houa 'e 24, 'o lele mai 'i he uike 'uluaki, uike ua pea ko e uike tolu eni Sea. 'Oku mahino ki he motu'a ni 'oku 'i ai 'a e nga'unu kimu'a 'a e ngaue ko ia hili ange 'a e fakatamaki ni. Pea 'oku ou fiefia lahi Sea he ngaahi felingiaki, he 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakakaukau ki he Pule'anga ke fai ha fakakaukau ki ai pea 'oku 'i ai e ngaahi me'a kuo 'osi fakakaukau ki ai 'a e Pule'anga, Ka 'oku ou fie tokoni pe ki he Līpooti Sea, na'e fakahoko atu 'e he Minisita ko ia 'o e *MEIDECC* 'a e mahu'inga mo e ngāue ko ia ke mea'i pe 'e he kakai 'o e fonua.

Na'e 'osi ko ia 'a e 'afā 'i he 'aho 'o e uike 'uluaki Sea, na'e tufa atu ki he ngaahi *chainsaw* 'e 112 pea ua atu ki he kolo 'e ni'ihi pea uike tolu Sea atu ki he kolo 'e ni'ihi ke tokoni ki he ngaahi kolo ki hono faka'ata'atā kae tautautefito ki he ngaahi hala fakakolo pea mo e ngaahi hala ki he ngaahi ngoue. Na'e 'i ai 'a e ngaahi *generator* 'e 50 na'e'osi tufa holo ki he ngaahi ma'u'angavai ko ia na'e fakalele mei he 'uhila 'i he mate 'a e 'uhila Sea ke tokoni ki he ngaahi kolo, tapoleni 'e 5600 pea pehē ki he tēniti 'e 460.

Polokalama tokangaekina ma'a mo malu ngaahi ma'u'anga vai

Sea, te u ki'i lave atu pe au ia ko e mahu'inga mei he *WASH Cluster*. Ko ia na'e tokanga'i 'e he *CEO* e Potungāue Mo'ui kae 'uma'ā e Potungāue Mo'ui tautefito ki he mahu'inga 'aupito ki he mo'uilelei 'a e kakai. Te u to'oto'o me'a lalahi pe Sea na'e 'osi fai ki ai e feme'a'aki. Ko e kautaha eni 'oku nau hanga 'o fufulu 'o to'o 'a e 'uli pea nau to e hanga faito'o pe tamate'i 'a e siemu pea 'atā leva ke inu 'a e sima vai 'e ua he ngaahi kolo kotoa. Pea na'e a'u ki 'Eua hoko atu ki he ngaahi ako. Lolotonga lele he ngaahi 'apiako kotoa 'i Tongatapu ni. Ko e 'osi ko ia Sea te nau to e foki atu ki he ngaahi sima vai 'i he ngaahi kolo, holo fakakolo, holo fakasiasi ke tokoni pe ki he ma'u'anga vai. Ka neongo kotoa e ngaahi ngaue kotoa ko eni Sea 'oku 'i ai pe 'a e fale'i ki he kakai 'o e fonua, mahu'inga pe ke tokangaekina ke haka 'a e vai ...

<004>

Taimi 1550-1555

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... kimu'a pea nau toki inu mei ai, ko e fakapaau'i pē 'a e *safety* Sea. Ko e fai mo e savea ki he ngaahi ma'u'anga vai 'i he ngaahi kolo, pea 'i ai 'a e ngaahi kolo na'e holo 'a e taua, pea maumau ai mo e ngaahi tangikē, ko e faka'avalisi 'a e fakamole ki he fitu kilu nimamano, pea 'oku 'osi tali 'e he Pule'anga ke vahe 'a e silini ko ia ke tokoni ki he ngaahi ma'u'anga vai 'a e ngaahi kolo ko ia 'oku uesia ke fai ha ngāue ki ai 'Eiki Sea. 'Oku kau 'a e me'a na'e hoha'a ki ai 'a e Potungāue 'a e tō ko eni 'a e taifoti, 'a e tengi Sea, pea ko e taimi ni 'oku 'ikai ke fu'u tokolahi ha *case* ke a'u ange ki he Potungāue, ka 'oku 'osi fai pē 'a e ngāue 'a e Potungāue ki hono *treat* 'a e ngaahi sima vai ku o 'osi ma'u mai 'a e fatio'o ke ne hanga 'o tamate'i 'a e ikeika'avai ko ia 'i he ngaahi sima pea 'oku fai atu 'a e ngāue ki ai, tokoni 'aupito ia

ki hono fa'unga 'a e nofo'anga ko ia pē ko e ikeika 'avai 'oku nau fakatupunga 'a e namu, ko eni ko ē ki he tengi.

Pea na'e lele 'i he hengihengi Tokonaki Sea 'a hono fana 'a e ngaahi kolo, pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi mīsini ko e tokoni 'a e kautaha mo'ui 'a māmani, 'oku fakaheka pē ia 'i he ngaahi me'alele 'o lele holo 'i he ngaahi hala 'o fana ke tokoni ki he namu, pea 'oku 'i ai pē fakatokanga ki he kakai 'o e fonua 'oku mahu'inga pē ke tutu 'a e faka'ahunamu pea 'oku mahu'inga pē ke tutu 'a e faka'ahunamu 'i he taimi 'aho ko e 'uhinga ko e taimi ia ko ē ko e namu ia 'oku ne hanga 'o fakamafola holo 'a e tengi.

Sea 'oku 'i ai pē ki'i me'a 'oku ou fie tokoni atu pē Sea, ko e talanoa ko eni ki he 'eka 'e taha, 'osi maau 'a e ngāue 'a e *WASH Cluster* ko eni ki he *food l security* ko eni Sea, pea 'oku ou faka'amu au ia Sea, tukuange mu'a ke, mahino pē ia ki he kōmiti pea 'oku mahino ki he faingata'a ko ē kia kinautolu 'oku 'ikai ke ma'u hanau kekeleke ki he 'eka 'e taha, kae fai mu'a ha ngāue ia kia kinautolu 'oku ma'u 'a e 'eka 'e taha, ke fai mo lele 'a e ngāue, kae toki fai hano fakakaukau'i 'a kinautolu ko ē 'oku 'ikai ke ma'u ha kekeleke, 'o hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele mei Vava'u, ke 'ai ha toutu'u fakasiasi, ke kau atu ki ai 'a kinautolu ko eni.

Na'e 'i ai 'a e hoha'a mei he Fakafofonga Tongatapu 5 fekau'aki ko ē pea mo e ngaahi me'a ngāue tulekitā ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu atu pē ki he 'Eiki Minisitā. 'Eiki Minisitā ko e fakatonutonu, 'oku 'ikai ko e 'uhinga 'o 'eku kole 'a'aku ia ke 'ai 'e he Pule'anga 'a e toutu'u, 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi toutu'u ia 'Eiki Sea 'oku kau ki ai 'a e ngaahi siasi, koe'uhi he 'oku 'ikai ke 'i ai hanau kekeleke, ke kau atu ai. 'Oku mahino pē foki ko ho'omou tala fatongia 'amoutolu ko e 'eka 'e taha, mo ha taha 'oku 'i ai ha'ane 'eka 'e taha. Ko ia pē Sea, mālō. Ngāue Pule'anga ke ngaue'aki ngaahi palau pē 'a e kakai

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō. Pea hangē ko e hoha'a 'a Tongatapu 5 Sea ki he ngaahi me'angāue hangē ko e palau ke fai 'aki 'a e ngāue, 'oku tuai 'a hono 'omai 'a e palau 'oku 'osi fokotu'utu'u pē 'e he kōmiti ke ngāue 'aki 'a e ngaahi palau 'a e kakai ko ē ko ē 'a e kakai Tonga ke totongi 'a kinautolu ke nau fakahoko 'a e fatongia ko ia.

Ko e me'a ko eni 'oku fekau 'aki ko eni mo e 'uhila, ko e 'esitimetu ko ē na'e 'omai kia kinautolu ko e 20 ki he 25 miliona ia ke foki kātoa 'a e 'uhila hono fakalelei'i ia 'a e maumau ko ē na'e hoko.

Pea ko e silini lahi eni kia kitautolu pea hangē ko e fakafehu'i 'a e Fakafofonga pea mei 'a e 4 miliona, ko e sēniti 'oku ma'u ia ko e 21 miliona pē 'oku ma'u 'i he taimi ni, kā 'oku sai pē ko e feinga ko eni 'a e Pule'anga ko e hā 'e ala lava fai 'aki 'i he taimi ni, 'i he taimi ko eni. Sea 'oku 'uhinga pē 'a e ki'i fakahoha'a atu ko e ki'i fakamā'ala'ala pē mo e tokoni atu fekau 'aki mo e ngaue 'a e *WASH Cluster*. Mālō 'a e ma'u faingamālie Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui, kātaki pē 'Eiki Minisitā 'oku kei toe 'a e fehu'i 'a e Fakafofonga Nōpele ko eni 'o 'Eua na'e te'eki ai ke tukuange hano faingamālie, pea ke toki me'a mai.

Lord Nuku: Tapu pē mo e 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki Minisitā pea pehē 'eku fakatapu ki he tēpile 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakai, pea pehē foki ki he Fakafofonga Nōpele.

'Eiki Sea ko e fakahoha'a pē motu'a ni ia koe'uhi ko e 'ū me'a ko eni 'oku 'osi fai ko ē ki ai 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea hangē ko e vahevahe 'inasi ko eni 'oku fakahoko mai ki he *cluster* 'a ia 'oku 'alu ia ki he 40, 40 miliona, ko 'etau pa'anga ko ē 'oku ma'u 'i he tokoni ia ko e 23 miliona poini 'e .8. Kā 'ko e ...

<005>

Taimi: 1555 - 1600

Lord Nuku: ... ko e ... 'oku 'alu ia ki he 40, 40 miliona. Ko 'etau pa'anga ko ē 'oku ma'u ko ē he tokoni ia ko e 23 miliona poini 'e 8. Ka 'oku, ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokanga 'Eiki Sea koe'uhi ko e *NEMO* pea mo 'ena ngāue fakataha ko ē pea mo e *MEIDECC*, ki hona tefito'i fatongia ko ē ki he vahevahe silini ko eni. Pea hangē ko e lao ko eni ko ē ki he ngaahi fakatamaki fakatu'upakē, ki he ngaahi me'a ko ē ke fai mo fai fakavavevave. Ka koe'uhi ko e vahevahe ko eni 'oku 'asi ai ko e, ko e 'ikonōmika mo e *social recovery* 'oku 'i he Minisitā Pa'anga, ko e 2.5 miliona. Pea ko e 'alu ko ē ki he *food security* mo e *protection* 'oku 'i he, 'oku 'i he ngoue ia ko e 1 mo e poini, 1.1 miliona. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokanga 'Eiki Sea, pea kapau, 'oku 'i ai e ngaahi fokotu'u mahu'inga ia 'oku 'omai he efiāfi ni. 'Oku 'ikai ke kau ia he vahevahe ko ē *cluster* ko ē na'e 'omai 'Eiki Sea. Ko e 'uluaki me'a na'e fokotu'u mai pea mei he, mei 'Eua, 'a e totongi akó, 'a eni ko ē 'a 'Eua pea mo Tongatapu ni, 'a ē na'e uesia. Pea na'e 'i ai mo e fokotu'u mahu'inga 'e taha ko e fokotu'u mai mei he Fika 5 ko ē 'o Tongatapu, koe'uhi ko e me'a ko e ma'u'anga mo'uí, 'oku ke mea'i pē 'Eiki Sea, ko e peseti 'e 80 ia 'o e fonua ni ia 'Eiki Sea ko e ma'u'anga mo'uí ia ko 'uta, 'a eni ko ē ki he ngoue. Ka ko 'ene tu'u mai ko ē he ko e ki'i sēniti ko ē 'oku 'ai ko ē ke 'ave ko ē ke hangē ke 'ave ki he Potungāue Ngoue hangē ko e palau houa 'e 2000 na'e fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisitā, ko e houa 'e 2000 koā pē 6000, toki fakatonutonu mai pē 'Eiki Minisitā, ko e houa ia 'omai ko ē ke tokoni ko ē ki he ngoue. Pea ko e 'omai ko ē fakamatala ko ē 'aho ni, ko e 'eka 'e taha ki he tokotaha. Ko Tonga ni he'ene 'asi ko ē hē ko e fītu mano honau kakai. Ke 'uhi ke tau hanga 'o fakafuofua ai tau pehē kapau ko e peseti 'e 80 pea 'ange 'ene houa 'e taha.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ki'i fakatonutonu atu pē Sea. Ko e 'eka 'e taha ki he 'api, ko e 'eka 'e taha ki he 'api. Ko e vahevahe ia ko ē 'oku, na'e sio ki ai e Potungāue Ngoue. Mālō.

Lord Nuku: Ko ia. Mālō 'Eiki Sea. Ko e houa ko ē na'e 'omai ko ē 'Eiki Sea ko ē 'e he 'Eiki Minisitā Ngoue ....

'Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga te u ta'ofi ho'o taimi koe'uhi ko 'etau houa ngāue kuo mei 'osi.

Lord Nuku: 'Io, fakamālō atu 'Eiki Sea e ma'u taimi ia, ko e koloa eni ia, ka ko e, mahalo ko e tali totongi pē ia pea kapau 'e ki'i totongi atu mo e konga e kau ngoue koe'uhi ke fua, kae toki faka'osi atu he taimi te ke laumālie lelei ai pē ko 'etau to e foki mai. 'Oku talamonū atu pē ki he Pule'angá ke fai 'etau ngāue. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō. Me'a mai e 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea. Hou'eiki ko u fakamālō lahi atu he feme'a'aki mahu'inga' pea 'oku to e 'omai pē ngaahi fakakaukau lelei pea mo e, he feme'a'aki 'o a'u mai ki he houa ni. Pea ko u ki'i fie lave pē au ia ki he *refund* ko ē kapau na'e fai 'e ha siasi ia hono to e 'ato honau ngaahi falé. 'Oku 'osi hoko ia he taimi ni. 'Osi 'i ai 'a e 'apiako ia 'a e siasi na'a nau 'osi 'ato ia

'enautolu. Ko e me'a ko ē na'e fokotu'u mei he Kōmiti ki he Pule'angá ke 'ai ke peseti 'e 90 mu'a e fo'i fakamole ia ko iá ki he siasí kae peseti 'e 90, peseti 'e 90 'a e Pule'angá peseti 'e 10 'a e siasí, 'ai pē foki eni ia ke 'i ai ha ki'i kau mai 'a e siasí. Pea na'e tu'utu'uni 'e he Kapinetí ia peseti 'e 100 'a e Pule'angá. 'A ia ko 'ene tu'u ia 'i he taimi ni 'a e tu'utu'uni ko ia 'i he fakakaukau ko e faingamālie eni ke tau tokoni ai ki he ngaahi siasi pea ko u fakamālō atu. Sea ko e kongá si'isi'i pē eni ia 'o e ngāue kuo 'osi fakahokó. 'A ia ko e līpooti foki ko ení pea mo hono laumālie ko e 'omai pē ke mea'i 'e he Hou'eiki Fale Alea pea mo fai e tālānga ke me'a mai ki ai e kakai fonua mo fakafehu'i pea mo fakama'ala'ala e ngaahi fakakaukau. Ka ko 'eku kole atu 'a'aku ia, 'oku 'atā pē Kōmiti ia. Ko u 'osi kole 'e au ia ki he Hou'eiki Mēmipa ko eni he Kapinetí ko 'ene fie me'a ha Minisitā ia ki ha fa'ahinga fakamatala, 'oku 'atā pē Kōmiti ia ke mou me'a ange pea mou fanongo pea mou 'omai mo ha ngaahi fakakaukau ki ai ke tokoni mai ki ai.

Lord Nuku: ... tali pē 'e he 'Eiki Minisitā ke fai pē ha ki'i fakama'ala'ala mai pē, ki'i fehu'i pē.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Lord Nuku: 'Ikai ko e ki'i fehu'i atu pē 'Eiki Sea ke'uhí ke 'eke ki he 'Eiki Minisitā. Ko e vahevahe ko eni ko ē 'o e sēniti, 'o e silini ko eni ko ee kuo 'osi 'omai, 'a eni ko ē 'oku tu'u mai ko ē he līpooti.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia.

Lord Nuku: Ko 'eku fie fakafehu'i atu au ia ki he ....

<006>

Taimi: 1600-1605

Lord Nuku: ...Ko e vahevahe ko eni ko ē 'o e silini ko eni ko ē 'oku 'osi 'omai, 'a eni ko eni 'oku tu'u mai he līpooti, ko 'eku fehu'i atu pē 'a'aku ia he ko e vahevahe ko ē fakafeitu'u, 'osi 'alu 'a e pa'anga ki he ako 'alu ki he potungāue, ko e fehu'i atu ha feitu'u ko ē ke 'ave e kakai, ko fē feitu'u 'e fai ki ai, he ko e anga ko ē 'eku fakakaukau kapau na'a ko e *NEMO* ke 'alu taha ki ai pea toki 'alu ki he 'ū *cluster* ko ē ko ē 'oku vahevahe ko e 'uhinga pē 'eku fehu'i 'a'aku ia ke 'i ai ha feitu'u ke fai ki ai 'a e ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia hangē ko e lave 'anenai Fakafofonga ko ē, ko e vahevahe ko ē 'a e pa'anga na'e makatu'unga ia he ō ko ē 'a e kau *cluster* 'o sio ki he ngaahi fiema'u ko ē 'a e kakai he taimi ni, manatu'i foki ko e taimi ni ko e sio pē ki he fiema'u vivili pea nau ōmai mo e ngaahi fiema'u vivili ko ia ki he kōmiti 'o fokotu'utu'u leva ai 'a e ngaahi me'a 'o fakapa'anga ai ko eni 'a e ngaahi fiema'u ko eni. Ko e sēniti 'e ma'u pē ia loto pē ia mei he Minisitā Pa'anga

Lord Nuku: Ko e 'uhinga atu kapau ko e kakai 'oku fekau'aki pea mo e ako nau 'alu pē nautolu ki he Potungāue Ako?

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia

Lord Nuku: Pea kapau ko ha feitu'u hangē 'oku fekau'aki ia mo e me'a fakakolo 'alu pē nautolu ia ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'Alu pē nautolu ia ki he *MIA*, ko ia 'oku tataki pē ia 'i he ngaahi potungāue, pea toki fakatahataha'i ange 'a e ngaahi fakamatala.

Lord Nuku: Ko 'eku fehu'i faka'osi atu ki he Lao ko ena ko ē ko ē Fakatamaki Fakaenatula. Ko hai 'oku ne hanga 'o tokanga'i 'a e lao ko ia 'o fekau'aki mo e...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e *coordinator* ko e *NEMO* pea ko e kōmiti 'oku Sea ai 'a e motu'a ni

Lord Nuku: Ko ia kau ia he me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga koe'uhī ko e 'ū pa'anga ko ia fakataau ki he līpooti ko ē 'oku 'omai mou hanga 'e moutolu 'o 'omai 'a e pa'anga ko e 40 miliona te'eki ma'u pea tufotufa mo e *in-kind* fe'unga mo e pa'anga 'e ua mo e poini miliona

'Eiki Minisitā MEIDECC: Hangē ko 'eku fakamatala 'anenai, na'e to e holoki pe ia 'o 28 miliona

Lord Nuku: Pea 23 miliona ko e *cash*, ko e fehu'i atu leva ko fē 'a e *priority* ko ē te tau 'alu ki ai ko ē hangē ko e hangē kiate au 'oku mahu'inga kiate au ia mo e fonua e totongi ako mo e vahe ko eni ko ē kapau 'e *compensate* e kau ngoue, kā ko e 'uhinga 'eku sio hifo ki ai koe'uhī ko e ki'i sēniti ko ē ko ē 'oku 'ave ko ē ki he Potungāue Ngoue ke fai'aki. Pea ko e me'a ko ē 'e taha, na'e 'i ai 'a e polokalama 'a e Pule'anga ki he fakatau me'akai, he 'ikai lava ke to e fakapa'anga 'a e me'a ko ē 'oku ou lave'i 'a e me'a ko ē na'e ha'u he Leipa ke hanga 'e he Leipa 'o fakatau 'a e me'akai ko ē 'a e kakai 'a ē 'oku 'osi uesia pea tau tuku atu leva nautolu honau faingamālie ke lava ke *recover* 'a e fakapa'anga ko ē ngaahi ngoue kuo maumau...

'Eiki Sea: Kātaki Fakafofonga 'oku ngali lōlōa ho ngaahi fehu'i ki he 'Eiki Minisitā hangē pē ko e ngaahi me'a na'a ku lave ki ai kimu'a 'oku 'osi 'etau taimi mālō Sea.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā *MEIDECC* ko e 'uhinga 'a e 'osi 'etau taimi 'ikai ke to e ha'o taimi

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui

Kole ke toloi Fale Alea ki he 'aho Tu'apulelulu

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko 'eku tu'u pē 'o fakahoko atu pē, na'e kole mai 'e he 'Eiki Palēmia ke fakahoko atu 'oku 'i ai 'a e ki'i me'a 'oku mo'ua ki ai he houa efiafi na'a lava ke toloi 'a e Fale Alea ki he Tu'apulelulu ke teuteu e tali ko ia 'a e Palēmia 'o Nu'usila 'apongipongi pea mo e Pulelulu, pea ko e kole pē ke laumālie lelei e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea na'a lava ke toloi 'a e Fale Alea ki he Tu'apulelulu ko e fatongia ki he Palēmia Nu'usila 'apongipongi mo e Pulelulu mālō ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki ko eni ko e kole eni 'oku fakafofonga'i mai 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui mei he 'Eiki Palēmia ke tau toloi e Fale ki he 'aho Tu'apulelulu 'oku lelei pē kiate au tukukehe kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai 'a e kau Fakafofonga.

Fokotu'u ke lele pe Fale he Tūsite kae toki mālōlō efiāfi

Lord Tu'ilakepa: Sea kia au ia 'oku sai pē ia 'Eiki Sea ke toloi kā ko e Feitu'u na foki ke me'a mai ko e 'aho 15 te tau tāpuni ai 'Eiki Sea, fakakaukau Hou'eiki Pule'anga 'o kapau 'e toloi pea 'ai mu'a 'etau ngāue 'o kapau 'oku 'ova taimi pea tau hokohoko atu he 'oku mou mea'i Hou'eiki ko e lao ko eni na'e toki tufa mai pē 'a e lao ko eni ko e fu'u ngāue lahi he 'oku 'i ai mo e lao 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea kā ko e 'aho 15 te tau tāpuni ai, pea ko e 'ai pē ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, pea 'oku lahi 'a e ngaahi ngafa fatongia, ko e Tūsite 'apongipongi ko e hā 'etau me'a 'e fai 'apongipongi, ko 'etau tali Palēmia pē? Me'a pea tau ki'i lele 'apongipongi pea tau toki mālōlō atu ki he houa efiāfi 'Eiki Sea kei ...

<007>

Taimi: 1605-1610

Lord Tu'ilakepa: ... Ko e mālōlō 'a e Hou'eiki, 'ikai ke u 'ilo pe ko e hā koā 'etau toe me'a .. 'Oku 'osi mea'i 'e he 'Eiki Palēmia ia he taimi ni, 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fonua, pea mo e faingata'a 'oku tau 'i ai. Nau tokanga mai nautolu ke fai mo mahino 'etau tu'unga 'oku tau 'i ai, ko 'enau 'a'ahi pē 'anautolu ke nau sio ki he me'a ki he fonua. Ka 'oku ou fakahoko atu pē ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i eni 'Eiki Sea, 'a e ngaahi fu'u Lao ko eni 'oku 'omai. Lao ki he Nō Iiki, pea mo e sino te nau fakafofonga'i 'a e ngaahi nō ko ia. Kau ai mo e fo'i Lao 'e taha 'oku 'omai fekau'aki eni mo e Levy 'Eiki Sea, ko e to e fu'u me'a eni te tau lōloa ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tokoni atu pē ki ho'o me'a Fakafofonga, ko e 'u Lao ko ia 'oku tufa atu he 'aho ni, 'oku 'asenita'i ki he 'Aho Tu'apulelulu, koe'uhi ke tukuatu 'a e faingamālie ke mou me'a atu 'o lau 'a e Lao ko eni.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku sai pe ia 'Eiki Sea, ka ko 'eku fehu'i atu pe ki he Feitu'u na, ko e hā 'a e me'a 'e fai 'apongipongi, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau me'a 'e fai 'apongipongi, pea mou me'a mai pē, 'oku ifo pē 'etau feme'a'aki. Toe si'i pē pea 'osi, pea ke me'a atu 'Eiki Minisita mo ho'o 23 miliona, 'o hokohoko atu ho'o ngāue, ka mau hanga hake kimautolu ki ha me'a kehe.

'Eiki Sea: Hou'eiki, ko e teu 'a'ahi mai ko eni 'a e 'Eiki Palēmia ko eni 'o Nu'usila, na'e 'osi mahino pē ia kimu'a pea tau hiki mai ki he fale ko eni. Pea 'I he'ene pehē, na'e 'osi taumu'a pē ia ke fai 'a e fakataha mo e 'Eiki Palēmia 'i he Fale Alea. Fiema'u 'apongipongi ke fai 'a e ngāue ke teuteu ki he 'Aho Pulelulu. Me'a mai Fakafofonga Ongo Niua.

Fokotu'u ke 'i ai ha taimi ke fakataha ai Hou'eiki Mēmipa mo e Palēmia Nu'usila

Lord Fusitu'a: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Fale 'eiki. 'Oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea. Kapau 'oku tali 'a e kole ko eni mei he Pule'anga, ke 'oua te tau Fale Alea 'apongipongi pe ko e Pulelulu, pea 'oku ou loto fiemālie pē 'a e motu'a ni ia ki ai. Ka 'oku pehē, 'oku ou kole atu mu'a ki he Pule'anga, ke fakakau atu he polokalama, pe ko ha ki'i houa 'e taha, ha faingamālie 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Alea, ke nau *dialogue* pea mo e Palēmia 'o Nu'usila. Mahalo pē ko e ta'omia pē, pe ko e fengāue'aki pē ko ē 'a e ongo Pule'anga, na'e 'ikai fai ha fakakaukau ke fakakau atu 'a e Fale Alea, ke lava 'o 'oatu 'a e

ngaahi *view* ‘a e kau Mēmipa mo e ngaahi vāhenga ‘oku ‘ikai ke Kapineti ki he Palēmia, kapau ‘e tali ‘a e kole ko ē. ‘Oku ou fokotu’u atu ke kole ki he Pule’anga, ke nau ‘ai ha houa’i he ongo ‘aho ko ia. Mālō ‘Eiki Sea.

Siaosi Sovaleni: Sea, tapu mo e Sea. mahalo pē ‘oku tonu ke ke ki’i fakama’ala’ala mai ange, ko e hā ko ā ‘a e fekau’aki ‘a e Fale Alea ‘apongipongi pea mo e *visit* ko eni ‘a e Palēmia Nu’usila. Mahino pe ‘e toki me’a mai ia efiāfi po’uli, pe ‘oku fai mai ha me’a ia ki heni ‘oku ‘ikai ke mea’i ia ‘e he Hou’eiki, ‘oku ou tui mahalo ‘oku sai ke ki’i fakama’ala’ala mai Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku fai mai ‘a e polokalama ki he Fale ko eni. Na’e ‘osi mahino pē ‘a e polokalama ko ia ‘a e ‘Eiki Palēmia, pea na’e fakakau ‘a e ‘api ni ‘i he’ene polokalama ‘a’ahi mai ki Tonga ni.

Siaosi Sovaleni: ‘A ia ko e ‘a’ahi mai ki he Fale Alea?

‘Eiki Sea: Ko ‘ene ‘a’ahi mai ki he fale ‘oku lolotonga ngaue’aki ‘e he Fale Alea fakataimi.

Lord Fusitu’a: Ka ‘oku ‘ikai ko e kau Fale Alea ‘Eiki Sea?

‘Eiki Sea: ‘Ikai.

Lord Fusitu’a: Ko e ‘uhinga ia ‘o e kole ‘Eiki Sea, ke fokotu’u ki he Pule’anga.

‘Eiki Sea: Tau fakaongoongo ki he Pule’anga, pe ‘oku ‘i ai ha’anau tali ki he kole.

Kole ke lele ‘a e Fale he ‘oku toki tau po’uli mai Palēmia Nu’usila

Lord Tu’ilakepa: Kapau ko e mo’oni, ‘a e me’a ko ia ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga Fika 3 ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou kole atu au ke tau ngāue, he ‘oku toki tau mai ‘a e vaka he efiāfi po’uli. Ko e ‘uhinga, ke ki’i makonga atu ‘Eiki Sea ‘etau feme’a’aki ‘Eiki Sea. Kapau te mou fakatokanga’i pe he ko e ‘Eiki Palēmia ‘oku lahi hono ngaahi ngafa fatongia.

‘Eiki Sea: Hou’eiki tau fakanounou atu, koe’uhi ‘oku 2 ‘a e fokotu’u, ‘Oku ‘i ai ‘a e fokotu’u ke tau foki mai ‘apongipongi, pea ‘oku ‘iai ‘a e fokotu’u ke tau foki mai he Tu’apulelulu.

Lord Tu’ilakepa: Ko ia Sea. Hou’eiki ko ‘apongipongi ko e vakapuna, ‘oku toki tau mai he po’uli, ko e hā ‘etau me’a ‘e fai ‘apongipongi? Mou me’a mai ‘apongipongi ke tau ngāue ke ‘aonga ‘a e pa’anga tukuhau..

..... (*‘ikai ke ongo*)

Fokotu’u hoko atu ki he 6 pe mālōlō toki hoko atu 6 pea toloi ai ki he Tu’apulelulu

Lord Tu’iha’angana: Hangē pe ko ho’o me’a, pea mo e fokotu’u ko eni mei he Pule’anga, mahino pē ‘oku mahu’inga’ a e teuteu ki he talitali ‘o e ‘Eiki Palēmia. Ka ‘oku ou tui ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki, ke ma’ala’ala pē ‘a e feme’a’aki ko eni kau ki he līpooti ko eni mei he Pule’anga, fekau’aki mo e matangi. Ka ‘oku hangē kiate au mahalo ‘oku toe si’i

pē ia pea tokamālie , ka ko ‘eku kole pē ‘aku ia ki he Feitu’u na, pe ko e hoko atu ke fakakakato he ‘oku ou tui ‘oku toe ...

<008>

Taimi: 1610-1615

Lord Tu’iha’angana: ...pē ko e hoko atu ke fakakakato ko u tui pē 'oku toe pē Hou'eiki Mēmipa toko si'i ke fakakakato pea mo tali mai he Pule'anga pea ma'ala'ala leva ia, 'a e feme'a'aki fekau'aki mo e līpooti. Pea tau toloi tautolu ki he Tu'apulelulu. Ka ko u tui 'e 'Eiki Sea pē ko 'etau hoko atu mei heni ki he 6:00 pē ko 'etau mālōlō ka tau hū mai he 6:00 'o fakakakato e līpooti. Ko 'ene 'osi pē ko ia pea me'a atu e Hou'eiki 'o lau e lao pea tau toki foki mai 'o hangē ko ho'o me'a he Tu'apulelulu. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku mou mea'i pē 'a 'etau tu'utu'uni ko e foki mai 'aefiafi 'o kapau 'e tali 'e he Fale ko e ngāue fakavavevave 'eni. Pea 'e ngāue leva 'a e Fale ke hoko atu ke kakato e ngāue ko ia.

Poupou’i fokotu’u mei he Pule’anga ke toloi Fale ki he Tu’apulelulu

Lord Nuku: Sea, ko u tu'u pē Sea koe'uhī ko e kole 'oku fai mei taumu'a, faka'apa'apa'i pē. 'Ikai ke 'osi e ngāue ia. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai e Fakafofonga Nōpele Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u tui 'oku, na'e 'osi 'i ai pē foki e kole mei taumu'a hangē ko ia ko e me'a 'a e Fakafofonga Nōpele 'Eua. Pea 'oku ou tui na'e 'i ai pē 'a e 'asenita 'a e Feitu'u na pea koe'uhī ko e, mahalo te u poaki au he, pongipongi he 'oku 'i ai 'emau ki'i fatongia pē 'a mautolu ki he ki'i me'afaka'eiki, ka 'i he taimi tatau pē 'oku 'ikai ke 'i ai hano kovi ke mou me'a atu 'o lau e, 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni, teuteu ai pē ki he, he mahalo 'oku vave pē, 'e tali pē me'a ia ko eni pē ko e houa pongipongi ko eni Tu'apulelulu kae hoko atu e ngāue ia ko u tui 'oku, tau faka'apa'apa pē me'a 'a e Pule'anga na 'oku, nau ngaahi fatongia ko e anga ia 'etau fengāue'aki. Kai kehe kae tuku atu pē ia ka koe Sea ko u tui, 'ai ko e ngali ko e Sea 'ukamea pea fai ho tu'utu'uni.

Siaosi Sovaleni: Sea fakafoki atu, holomui atu e fokotu'u ko ē 'a'aku, 'ai pē ke 'i ai ha faingamālie ki he 'Eiki Minisitā ke fai mai ha'ane tali ki he ngaahi fehu'i kapau na'e kei toe ha ngaahi fehu'i pea mo e līpooti ko eni e ngaahi kōmiti foki ke toki 'omai ā ai na'a toki lava ia 'o fakalukufua ai Sea, fokotu'u atu mālō.

'Eiki Sea: Mālō, me'a mai Fakafofonga Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Sea, Sea, ko u tu'u pē au ia ke u poupou atu ā ki he me'a ko ē 'oku mou me'a ki ai Hou'eiki, ta ko ē te tau toki lele he Tu'apulelulu kae ongosia e Feitu'u na mo e motu'a ni he tau feinga'i e fu'u Fale ni ke mou me'a mai pē he fo'i 'aho pē 'e taha pea mou me'a mai he 'aho ni ke toloi ki he Tu'apulelulu, fakahela 'aupito 'aupito ho'omou me'a 'oku fai. Fokotu'u atu Sea ke tau 'unu atu ā ki he Tu'apulelulu, na'a tau meimei, mou toki me'a mai pē ā he Tu'apulelulu ke tau lotu pea tau hoko atu e ngāue kae, kae tau ngatū maumau Sapate e Feitu'u na ho'o ngāue na'e fai fusi e fuka he Sāpate, mou me'a ange ā Hou'eiki ki he fu'u ngāue na'e fai

he Fale ni ka mou me'a mai he 'aho ni 'o kole mai ke toloi ki he Tu'apulelulu, 'ai pē Minisitā Mo'ui pea ke 'ai'ai lelei pē ē. Sea 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau toloi atu ā.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki koe'uhī 'oku taha pē 'etau fokotu'u ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā kole atu ke toloi e Fale ki he Tu'apulelulu, mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Pea na'e fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga